

	Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo		Том / Volume XXXI (2024). Книжка / Issue 2
---	---	--	---

DOI: 10.54664/IFZA2638

СРЕДНОВЕКОВНАТА АРИСТОКРАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XIII–XV В. В КОНТЕКСТА НА ДАННИТЕ ОТ СЪСЕДНИТЕ СТРАНИ

Николай ОВЧАРОВ

THE MEDIEVAL ARISTOCRACY OF BULGARIA DURING THE 13TH–15TH CENTURIES IN THE CONTEXT OF DATA FROM NEIGHBORING COUNTRIES

Nikolay OVCHAROV

Abstract: *The study raises the question of the increasing penetration in Bulgaria and the neighbouring countries (mostly Byzantium and Serbia) of feudal relations of Western type during the 13th–14th centuries. Nobility with a corresponding hierarchy also emerged, which was different from the official hierarchy typical of the Byzantine legal system. These structures in the three countries were quite similar, but they also had certain distinctive features. Thus, in the Byzantine Empire, the late aristocracy comprised first and foremost the members of the imperial family, followed by the senior magnates (,megistani‘, ,μεγιστάνες) descending from the most prominent families in the empire. Further down was the large and motley stratum of the so-called „archons“ (,άρχοντες) and the holders of military „pronia“ (,πρόνοια), called „stratiotes“ (,στρατιώτες). In Serbia there was a similar hierarchy, where immediately below the ruling family were the „major and minor lords“, who until the middle of the 13th c. were called „boyars“ under Bulgarian influence. The most numerous stratum of the Serbian medieval aristocracy were the „rulers“, also called „soldiers“.*

There was also a nobility hierarchy in the Bulgarian Kingdom, however, due to the historical vicissitudes, very few documents have survived. Previously it was known from them that the aristocracy in the 13th–14th centuries was divided into „major and minor boyars“. I now introduce the data from the most interesting letters of Tsar Ivan Shishman, found in manuscript No. 298 in the Library of the Romanian Academy of Sciences and written between 1393 and 1395. They make it clear that in Bulgaria there was also a large stratum of lower nobles, called „soldiers“ and vassals to the boyars. Comparisons with the feudal system in Western Europe and evidence from Serbian legal documents show that they were called upon by their direct suzerains and were required to report to the army under penalty of capital punishment and confiscation of their estates.

Along with the documentary evidence that there was a noble stratum, the study gives examples of the penetration of Western European feudal practices and customs – castle building, knightly rituals, heraldry. Interestingly, after the Ottoman invasion, some of the nobility were drawn into the military corps (askeri tayfesinden) of the conquerors as Sipahis and the so-called cebe-voinutzi. On the other hand, in many European armies in the 15th–16th centuries, the so-called stradioti were highly valued – mercenaries originating from among the former Balkan nobility. Among them there were also Bulgarian nobles, such as those of the Soimirovichi family.

Keywords: *Middle Ages, feudalism, nobility, aristocracy, Second Bulgarian Kingdom, Byzantium, Serbia, Ottoman Empire, Balkan Peninsula, stratiotes, boyars, soldiers.*

* **Николай Овчаров** – доктор на историческите науки, професор, хоноруван преподавател по „Културен туризъм“ в Стопанска академия „Димитър А. Ценов“ – Свищов; България; @aia_ira@abv.bg

Преди петнайсетина години Христо Матанов изнесе кратък доклад на една регионална конференция в Пловдив [Матанов, Х. 2008, с. 86–94]. Може би затова представената крайно интересна теза остана леко встрани от фокуса на специалистите. А тя на практика е продължение на негови идеи, засегнати още в големия му труд върху историята на югозападните български земи през XIV в. Там Матанов загатна за мощното навлизане на Балканите на западни феодални влияния през тази епоха, което се изразява най-вече в развитието на наследственото владение, „бащината“, и в произтичащия от това феодален сепаратизъм [Матанов, Х. 1986, с. 157–160].

Във въпросния доклад ученият ревизира преобладаващото в нашата историография мнение, че българската обществена система през XII–XIV в. изцяло копира модела на Византия¹ с нейната условна собственост, наречена „прония“. „Не е изключено – пише той, – въпреки липсата на изрични сведения, поне част от българската аристокрация да е владеела бащини, а не пронии. В този смисъл Матанов вижда у нас изграждане на същински феодални отношения от западен тип, подобни на създадените в западната част на Балканския полуостров (по-специално в Босна). Там напълно липсва условното земевладение от типа на пронията и цялото стопанство е съставено от наследствени бащини. Създава се истинска благородническа йерархия, основана на своеобразен „рицарски“ кодекс на честта и засвидетелстван в документите чрез формули като „да остане във вярата“ и „да държи за вярата“ на господаря² [Матанов, Х. 2008, с. 89–91].

Х. Матанов не се спира на отделни явления в обществения живот на Второто българско царство, но отбелязва, че у нас по инерция се приемало мнението за липсата на боярски замъци, което последните археологически разкопки сериозно разклащат. Той не е цитирал какво има предвид, но заключението му безспорно е правилно. В монографията си относно фортификацията на Източните Родопи аз посочих крепости като Устра, Башево и Вишеград, които с времето са превърнати в истински феодални замъци [Овчаров, Н., Коджаманова, Д. 2003, с. 69–71]. По-късно примерите бяха разширени в доброто изследване на С. Попов [Попов, С. 2011]. Логично през XIV в. се стига до изграждането на класически замъци на феодали, за които има и писмени данни от епохата. Такива са резиденцията на Йоан Кантакузин Питион до Димотика, крепостта Вукелон при с. Маточина, Свиленградско, Пирковата кула в Кюстендил, унищожената днес резиденция на крънските деспоти в Казанлък [Овчаров, Н. 2022].

Примерите от фортификационното строителство безусловно се подкрепят от различни западноевропейски феодални „моди“, намерили добър прием в България през втората половина на XIII–XIV в. Става дума за даряването от царя на т. нар. „златни“ рицарски колани, завещавани от награждения само на най-големия син, наследявал феодалната собственост – „бащината“; за връчването на благородника от страна на монарха на обшита с бисери дреха, наследявана пак от старшия син; за подаряването от сюзерена на сребърна чаша за пиене на вино; за носенето на масивни сребърни позлатени или златни наушници – инсигнии на благородните дами и т. н. [Овчаров, Н. 2022 А, с. 95–96]. Закономерно през XIV в. в Българското царство се стига и до една от висшите прояви на феодалните отношения – хералдиката [Овчаров, Н. 2023, с. 243–262].

Разбира се, това са основно външни прояви на тези отношения. През XIII–XIV в. в България са протичали много по-дълбоки обществени промени, за които днес имаме доста бегла представа. Такъв е проблемът за навлизането на западната система на „апанаж“ в правните норми на православните държави на Балканите. Става дума за цели области, давани за издръжка на синовете и други близки до владетеля родственици [Овчаров, Н. 2022 А, с. 89–91].

¹ Разликата между България и Византия е подчертавана от самите средновековни автори. Когато описва двора на епирския император Теодор Комнин от 20-те години на XIII в., Георги Акрополит пише, че в него „той внесъл в основата нещо българско, по-скоро варварско“ [Акрополит, Г. 2013, с. 62].

² Х. Матанов вижда у нас подобни примери при надписа на севаст Огнян от Боженишки Урвич и в Поменика към Синодика на цар Борил от XIV в.

Още по-сложно е изследването на собствеността върху земята, което посочва и Х. Матанов в цитирания доклад. Още в книгата му за югозападните български земи той отбелязва как „апанажниците“ се превръщат във феодални, „сливайки“ своите бащини с териториите, които управляват от името на владетеля. Закономерно се стига до последния етап, когато те извоюват политическа независимост и скъсват връзките на лично подчинение спрямо върховния владетел [Матанов, Х. 1986, с. 158].

В хода на тези процеси у нас и съседните страни се създава йерархия, която наподобява на западната феодална стълбица. Вековната история на византийския свят обаче предполага и големи разлики. Най-важната от тях е съществуването на сложната система на служебната администрация. В изследванията много често се бърка чисто служебната листа от титли и длъжности с почетните звания, изразяващи принадлежността към елита. Това е обяснимо, защото в самите средновековни документи не се прави рязка граница между двете. Очевидно на хората от епохата тези понятия са били познати и не се нуждаели от пояснение.

Все пак има една стара колкото България титла, която не може да бъде обърквана с друга. Думата „болярин“ е навлязла в повечето православни страни, като руските княжества, Сърбия, средновековните държави Влашко, Молдова и др. В миналото са правени множество несполучливи опити за тълкуването на нейния произход. Още най-големият румънски историк-медиевист Николае Йорга обаче заключи категорично: „Болярството има, както показва името, български произход, и идва от нашите съседи отатък Дунав....Това е старо туранско название на съветниците на хана от началото на тяхното [на българите] заселване в славянска Мизия“ [Iorga, N. 1925, р. III].

Вече е твърдо доказано, че средновековната титла „болярин“ е славянизирана форма на прабългарската титла „боил“ (мн. ч. бои-лар). Тя се появява още в зората на българската държава, което е добре отразено във византийските източници. В „Хрониката“ на Теофан Исповедник са отбелязани боилите на хана (βοῦλάδων αὐτοῦ). Хан Телериг изпраща голяма армия начело с „боили“ в славянската област Берзития. Когато император Константин V Копроним (741–775) отправя в 774 г. голям флот срещу България, при ромеите пристига българско пратеничество начело с двама високопоставени аристократи – „боил“ и „чигат“ (чигот) [Попов, Т. 2019, с. 51–52].

Много подробно описва българските боили през Х в. императорът и писател Константин Порфирогенет в своите известни книги „За церемониите“ и „За управлението на империята“. От тях се разбира, че в съсловието на боилите в Българското царство се откроявала групата на „великите боили“. Именно те по всяка вероятност формирали владетелския съвет [ГИБИ. 1964, с. 209; 222].

По време на византийската власт през XI–XII в. доста български аристократи запазват място в управлението [Попов, Т. 2021, с. 42–51]. Те имали собствени военни дружини и се чувствали пълновластни господари в своите владения. Българските аристократи притежавали обширни земи и големи стада добитък, което им давало възможност да бъдат ктитори на църкви и манастири. Сред тях присъствали потомци на знатните български родове отпреди падането на България под ромейска власт.

През този период вече се появява осъвремененият термин „болярин“. Такъв е случаят с Пространното житие на св. Йоаким Осоговски, живял в края на XI и началото на XII в. В агиографската творба пише, че светецът отишъл в дома на „много богат болярин“, живял в село на име Градец, в района на днешния град Крива Паланка в РСМ [Иванов, Й. 1970, с. 408]. Безспорно такива боляри са били и братята Петър и Асен, вдигнали въстанието срещу Византийската империя през 1185 г. Много интересно е слабо използваното сведение на френския хронист Робер дьо Клари, според което Асен бил „*serjans l'empereur*“, т. е. „сержант на императора [Исак II Ангел]“. В неговата представа българският болярин е благородник, владетел на „сержантство“ [Robert de Clary. 1873, р. 51, LXIV]. Това е форма на земевладение в западните феодални държави от началото на XIII в., когато имота се предоставя в замяна на изпълнението на специфична служба към владетеля.

Болярската титла била сред малкото, пренесени от ранносредновековното във възобновеното Българско царство. Разбира се, тя е адаптирана към новата среда и променените титли, но за съжаление невинаги сме наясно с тяхното точно значение. Това се дължи най-вече на факта, че историческите превратности са унищожили огромната част от българските официални документи от периода XIII-XIV в. и днес разполагаме буквално с единици от тях. Ето защо е редно да погледнем към нашите съседи – Византия и Сърбия, чиито архиви са се запазили значително по-добре.

Византийска империя

Въпросът за навлизането на феодални отношения в империята през XII–XV в. е един от основните във византистиката. В по-ранната и повлияна от марксистките идеи историография всичко изглежда подредено и ясно. Водени от позицията, че феодализмът е задължителен етап от историческото развитие, учените от това направление създават рамка, достатъчно широка, за да включи Византия или поне последния етап от развитието ѝ. Приравнявайки късновизантийското със западното общество, те характеризират феодализма като „наличие на сеньориално имение, населено от зависими селяни“ или „упражняване на публична власт от частни лица“, т. е. като социална система, белязана от „териториалния аспект на политическите отношения и политическия аспект на териториални отношения.“ [Watanabe, K. 1965, p. 5, 32–40; 6, 8–24; Kazhdan, A, Constable, G. 1982, p. 6–7; 118–121]

Паралелно с марксистическите, във византистиката се налагат други схващания, според които феодализмът е система от йерархични взаимоотношения между членовете на управляващата класа. Понеже във византийския свят приписвани на Запада категории като класическия „феод“, клетвата за вярност („омаж“), и васалитета били слабо изразени, то било подвеждащо да се прилага терминът „феодализъм“. Доколко са верни тези заключения е отделен въпрос, но дори застъпващите това мнение учени признават, че през XII–XV в. има видими сходства между западните и византийските институции. Макар да отричат съществуването на „класически“ феодализъм, те въвеждат термини като „тенденция за феодализация“ и „процеси на феодализация“ във Византия [Bartusis, M., 1992, pp. 358–360; Поляковская, М. 2003, с. 30–32].

Тук няма да се занимавам с всички аспекти на този заплетен спор, а ще насоча внимание към темата за характера на късновизантийската аристокрация. През XII–XV в. тя има подчертано военен характер и е правилно заключението на Сава Кириакидис, че късните византийски аристократи се стремели единствено към военна кариера. Тези благородници смятали, че работата във фискалната и гражданската бюрокрация е под тяхното достойнство. Това ги доближавало до императорския двор и увеличавало шансовете им да достигнат власт и благосъстояние [Kyriakidis, S. 2011, p. 45].

Изследователите са единодушни, че феодализиращите тенденции във Византия се проявяват най-отчетливо във военната прония³. В късния период *pronoia* (гр. πρόνοια, буквално „грижа“, „попечение“) представлява предоставяне от страна на императора на фискални и ползвателски права върху определен набор от източници на приходи на даден индивид или група лица. Военните прониари са основна част от късновизантийските армии, тъй като единствените два начина за възнаграждение на войниците са били с пари и с *pronoia*. Така през 1327 г. Андроник III Палеолог, за да осигури лоялността на войските, обещава „на онези, които служат като войници, ресурси от доходи и увеличения на заплатата“. Никифор Григора и Йоан Кантакузин също ясно разграничават наемници от прониари. При военната кампания от 1341 г. претендентът за трона в Константинопол искал да „вземе наемниците от армията и най-силните от тези, които имат доходи от селата“ [Bartusis, M. 1992, p. 163].

Но кои са тези прониари? Още преди години въз основа на прочита на Йоан Кантакузин и други късни хронисти, американският византинист Игор Шевченко заключи, че обозначените като „стратиоти“ лица не са обикновени войници, а членове на аристокрацията. Става дума за отделна група в армията, свързвана с „най-добрите граждани“, благородници и „сенатори“.

³ Г. Острогорски направо приравнява пронията със западния феод [Ostrogorskiy, G. 1971, p. 17].

Тези „стратиоти“ не са просто армейски офицери, а елитни воители и аристократи-прониари [Sevčenko, I. 1952, pp. 454–456].

В по-ново време М. Бартусис приема и развива идеите на Шевченко. *Stratiotai* у Кантакузин не са редови войници и не са част от „тъпата“ (*ochlos*), „много“ (*polloi*), или „народ“ (*demos*). Но въпреки, че често са идентифицирани с „най-добрите“ (*aristoi*), „известните“ (*epiphaneis*) и „благородните“ (*eugeneis*), те са били ясно разграничени от „най-могъщите“ (*dynatoi*), „по-благородните“ (*eugenesteroi*), „магнатите“ (*megistanes*), „най-добрите“, „сенаторите“. Така при Кантакузин, макар образът на стратиота да е на войник, който има повече общо с аристократите, отколкото с масата от населението, позицията му не е чак толкова издигната, че да може да бъде сложен в отделна класа. Може да се каже, че стратиотът на Кантакузин е бил войник-прониар и по-дребен аристократ. Затова „стратиоти“ и „архонти“ в документите са поставяни заедно и често са приравнявани [Bartusis, M. 1992, p. 364].

През втората половина на XIII в. отчетливо се забелязва тенденция прониите да стават наследствени владения. Михаил VIII Палеолог пръв прави военните *pronoiai* наследствени в голям мащаб, предоставяйки това право на служилите добре войници или на семействата на далите живота си за държавата. Според Пахимер „любящ войниците си извънредно много, [Михаил VIII] заповяда техните пронии, ако паднат в бой и загинат, да бъдат наследствени за децата, дори ако майките да имат плода още в утробите си“ [Bartusis, M. 1992, pp. 179–180]. Между 1296 и 1303 г. Андроник II Палеолог е възхваляван, че направил *pronoiai* наследствени не само за синовете на стратиотите, но и за техните внуци. Към 1304 г. Тома Магистър призова императора да даде пронии на стратиотите и да ги направи наследствени за поне едно поколение за семействата на убитите в битка войници. Те трябва да имат имоти, които да защитават и това би ги направило по-добри воители, готови да се бият и умрат за императора, когото биха считали за свой благодетел. Следователно даването на *pronoia* изиграва важна роля в мотивацията на войниците [Kyriakidis, S. 2011, p. 77–78].

Кантакузин, самият войник-аристократ, не пропуска да спомене пехотинците в армията, но в разказа си непрекъснато подчертава социалната диференциация между кавалерията и пехотата. За него е немислимо истинският византийски стратиот да се бие пеш. При описанието на кампанията от 1343 г. в темата Стенимахос и Цепина той посочва, че военните сили на тази област се състоят от поне 1000 конници и голям брой пехота. А преди войната там имало повече от 1500 добри войници (*stratiotai*). Никифор Григора направо говори, че пехотинците не са войници, а по-скоро „селска тъпва, интересуваща се само от грабеж“. Наред с това обаче пехотата, главно стрелците с лък, могат да са полезни, ако се използват правилно [Kyriakidis, S. 2011, p. 216; 225].

Така в късновизантийския период съставът на византийската аристокрация се очертава най-общо в две степени – висша и по-нископоставена [Malatras, Ch. 2023, p. 432]. Над двете обаче несъмнено са членовете на императорското семейство (през XIII–XV в. това са родовете Ласкари, Ватаци, Палеолози и Кантакузини). Те винаги носят най-високите дворцови титли – „деспот“, „севастократор“ и „кесар“. Значението на императорското семейство нараства след Михаил VIII Палеолог и през целия XIV в.

Структурата на аристокрацията кристализира още в първата половина на XIII в. в двора на Никейската империя [Жаворонков, П. 1998, с. 96–97]. Под тънката прослойка на императорското семейство са висшите магнати или „мегистаните“ (μεγιστάνες, Пахимер използва също и проύχοντες), за които се отнасят споменатите по-горе епитети. Към тази група през първата половина на XIII в. спадат родовете Алиати, Кавалари, Нестонги, Филантропини, Кантакузини, Петралифи, Врани. Те са тясно свързани с бракове помежду си, а също с царстващите семейства. Мегистаните придружават императорите на важни срещи, водят делегации и посолства до чужди суверени, тъй като те, според Акрополит, „били загрижени за обществените дела“.

След императорското семейство и най-високите аристократи е групата на средното и по-ниското благородничество, обозначено от Георги Акрополит като „архонти“ (ἀρχοντες). Те

не са хомогенни по своя социален и обществен статус. Те не са хомогенни по своя социален и обществен статус. Най-благородните и известни (οἱ πρόκριτοι) заемали длъжности на логотети, началници в темната администрация и др. Често били част от свитата на императора, какъвто е случаят с тържественото влизане на Михаил VIII Палеолог в Константинопол през 1261 г., когато е придружен не само от висши цивилни лица, но и от избрани архонти. Това са провинциални земевладелци, заемащи длъжности в местното управление (т. нар. „темни архонти“), и военни прониари-стратиоти, съставлявали ударните части на армията.

Още две описания от XIII в. показват как ромеите са виждали своето общество. В синодалното послание от 1208 г. патриарх Михаил Авториан съобщава, че към благородните хора спадат членовете на императорското семейство, мегистаните, всички цивилни и военни архонти. Вече за края на столетието Георги Пахимер пише, че благородничеството се дели на синклитици (сенатори), членове на императорското семейство, архонти и военни. Към тях той добавя гражданската (служебната) аристокрация, но не споменава духовниците [Жаворонков, П. 1998, бел. 27 и 28].

През XIV в. тази структура се развива и утвърждава. Представителите на аристократични семейства с по три-четири прочути патронима притежават имоти в града и в провинцията, както и високи позиции в двора [Поляковская, М. 2008, с. 226]. Към старите семейства на мегистаните се прибавят новите на Асени⁴, Кавасили, Раули, Синадини, Тарханиоти и др. Огромно значение играе сродяването на отделните най-високи семейства помежду си и с управляващата императорска династия. Тук трябва да се отбележи влиянието на т. нар. „линяж“⁵ в оформянето на йерархичната стълбица чрез междуклановите връзки [Шамгунова, Т. 2002, с. 263].

Както се видя по-горе, именно през този период на Балканите се установява практиката на „апанажа“ за разпределяне за управление на части от държавата на членове от владетелското семейство по начин, по който те скоро да стават практически независими. После същото започва да се прави с представителите на влиятелните семейства, които не са пряко членове на императорското семейство, но също получават за управление големи територии. По-късно те често се дистанцират от Константинопол, командват еднолично войските си, получават различни привилегии и имунитети, провеждат независима външна политика [Шамгунова, Т. 2004, с. 21–23].

В резултат на това висшите аристократи създават собствени дворове, желаещи да приличат на императорския. През първата половина на XIV в. във Византия се забелязва забележимо увеличение на броя на почетните звания *oikeios*, *oiketes* и *doulos*, получавани от представители на благородните семейства. Такива мъже били както военни, така и цивилни, и се отличават с личното си задължение към даден лидер. Тази ситуация явно е свързана и с поредицата от граждански войни, когато принадлежността към вътрешния кръг на водачите на благородническите групи играела огромна роля.

Термините *oikeios* и *oiketes* се превеждат като „роднина“, „близък човек“, с други думи, родственик и спътник на лидера. Според сведенията на Кантакузин *oikeioi* били всъщност неговите съюзници, хора, най-близки до него, докато другите по-скоро били подчинени войници (стратиоти). Несъмнено обаче и двете категории включвали хора с доста висок социален статут, сходен с на този на аристократа, с когото били свързани и на когото били подвластни. Сред *oikeioi* той бил повече или по-малко „пръв сред равни“ и в този смисъл това е лична връзка, основана на лоялност на подчинените.

Разбира се, най-голяма и пищна била свитата на императора. Това бил неговият антураж в двора и на бойното поле. По време на военните кампании императорските *oikeioi* включват роднини, много от които сами били военни лидери, и близки другари – военни с известно ро-

⁴ Византийският клон на Асеновци, създаден от избягалия във Византия цар Иван Асен III (1279–1280).

⁵ Лияж (фр. *lignage*) е голяма родствена (семейна) благородническа група във феодалното общество, свързана чрез кръвни връзки, брачни съюзи, обща собственост и семейно наследство (земя, замък и др.). На Запад линияжите възникват през X–XI в., а разцветът им е през XII–XIV в.

дословие, а също – цивилни аристократи, служели като съветници. Йоан Кантакузин описва гражданската война като някакво състезание между императорите „заедно с техните *oikeioi*“. Да бъдеш *oikeios* или *oiketes* на императора е било изключително престижно [Bartusis, M., 1992, pp. 221–222].

С течение на времето дворовете на видните велможи започнали да не отстъпват на императорския. Г. Острогорски дава много добър пример с братята Алексей и Йоан, любимци на император Йоан V Палеолог, които създават през втората половина на XIV в. независимо княжество край Кавала. В завещанието си великият примикюр Йоан осигурява своите *oikeioi*, които нарича „мои деца“. Там той посочва, че тези мъже „работиха много, притекоха ни се на помощ и ни сътрудничиха по всякакъв начин, като се показяха най-лоялни и добронамерени в отношенията си с нас и често излагаха живота си на всякакви опасности.“ Видният византист е категоричен, че Йоан „има предвид своята свита, верните последователи, които го придръжавали като феодален сенър в неговите кампании“ [Ostrogorsky, G. 1954, pp. 176–177].

В тази насока е много интересно приемането във Византия на основополагащия за западноевропейското феодално средновековно право термин *liege*. Най-общо той визира господаря или владетеля, който има контрол над васал или група васали. *Liege* идва от старофренската дума „*lige*“, означаваща „право на вярност“. Този термин закрепва юридически правото на сенъора да предоставя земя и други привилегии на васала в замяна на негова лоялност и военна служба.

Документите показват, че през XII–XIII в. ромеите приемат тази чисто феодална концепция за подчинение на владетеля, като използват термина *liege* в гречизираната му форма *λίσιος* (*lizios*). Византийците са запознати с термина още от съчиненията на Анна Комнина и Йоан Комнин, където той е приравен с тяхната форма „роб на императора“. По този начин през XII–XIII в. се определя лоялността на идващите от Запад благородници към византийския василевс. Същевременно това понятие се обединява с един друг термин, дошъл от Западна Европа. Така в редица документи от 1231 до 1251 г. прониарът *Syrgares* е назован „най-благороден *lizios kavallarios* на императора“. По-късно терминът се споменава и в съчинението на Георги Пахимер.

Титлата *kavallarios* е заимствана от латинското *caballarius*, преминало през старофренското *chevalier*, което през XIII–XIV в. е общоприето понятие за рицар и благородник. За XIII–XIV в. са все по-характерни званията със смесен византийско-западен произход като *πιστότατος λίσιος* и *ἀνδρικότατος καβαλλάριος*. Така между XII и XV титлата се развива и постепенно става придворна [Bartusis, M. 1988, pp. 343–350]. Някои смятат, че това е друга черта на т. нар. „византийски феодализъм“, чрез която се декларира вярност към императора [Maniati-Kokuini, J., Kolia-Demirtzaki D. 2019, p. 287]. Не случайно *λίσιος* се среща често във фразата „*δούλος* (роб) на императора“. По същия начин често се отбелязват и стратиотите, които са също *oikeioi* и *oiketei*, т. е. приближени на василевса или на видните мегистани [Bartusis, M. 1982, p. 55].

Така отново се достига до въпроса за по-ниската, но най-многобройна прослойка на ромейската аристокрация През XIII–XV в. В новото изследване на Христос Малатрас върху социалната стратиграфия на късновизантийското общество, той разделя този „по-нисш елит“ на две групи – военна и гражданска. Гражданската част включва хора със служби в държавната и финансовата администрация, църковната власт и правосъдието, както и оформящата се тогава прослойка от учени. Военният елит са офицерите от армията и военните служители, държащи *pronoiai*. Разликите между тези две групи са най-вече в семейната традиция, а не толкова в социалния статус, политическата позиция или икономическата мощ [Malatras, Ch. 2023, p. 434].

Подобно на обикновените рицари от Западна Европа, повечето от късновизантийските военни прониари, стратиотите, изпълнявали честно и почтено военната си служба, но не оставили следа в историята. В изворите са засвидетелствани около три дузини безименни *stratiotai* от този период. За тях не може да се докаже нито от литературни, нито от документални източници, че са заемали някакъв ранг в дворцовата йерархия. Такива *stratiotai NN* са имали известна позиция в обществото, даваща възможност да ги наричат *kúrios* и обозначават с термините

doulos и *oikeios* на императора. Статутът на „действащи стратиоти“ обаче не им е отредил мястото в титулярната йерархия, отразена в дворцовите списъци. Очевидно *stratiotai NN* формират група, която се състои в голяма част или дори изцяло от прониари, притежаващи имоти, много по-малки от дарените пронии на хора с придворни рангове. Ето защо сред *stratiotai NN* на късна Византия не могат да са открити „велики личности“ [Bartusis, M. 1992, p. 166].

Тук следва да се направи разлика между определяните от Кантакузин като „стратиоти“ хора и войниците с т.нар. „дребни“ стопанства. Практиката да се дава земя срещу военна служба е институция, съществувала през цялата история на Византия с прецеденти в римското минало. В науката тези хора са известни също като „уседнали“ или „селски“ войници. Различавали се съществено както от военните прониари, имали много по-високо социално положение и само непряка връзка със земята, откъдето получавали доходите си, така и от наемниците, които пък въобще нямали отношение към селското стопанство. Тази група била най-близка до средновизантийските стратиоти, но е далеч от тяхното значение. Обработването на земя в малко стопанство с помощта само на семейството не носела достатъчен доход, за да се оборудва тежковъоръжен конник. Ето защо войниците от „дребните“ стопанства били най-често президентите от аристократите лековъоръжени пехотинци [Bartusis, M. 1990, pp. 1–26].

И така, какви са били отличителните черти на аристократите през късновизантийския период? Преди всичко това е време на цялостна аристократизация на обществото, която става особено видима през XIV в. [Поляковская, М. 2008, с. 226]. Още Георги Акрополит в третата четвърт на XIII в. много добре описва какво прави човека благородник. На първо място е средата, където се е родил, благородната кръв на семейството. Такива фамилии са Палеолози, Петралифи, Стратигопули, Торники, Фили, Алиати, Ангели, Раули, Тарханиоти, Синадини, Кондостефани, Ласкари и др. Всички те са създадени през XI – първата половина на XII в. и съставляват най-високия слой на аристокрацията.

Други белези на благородството са богатството, образованието, пълководческите способности и мъжеството в боя. Георги Акрополит обобщава, че благородник е този, който принадлежи към древен и славен род, прославен от неговите предци; заема висока позиция в обществото и притежава власт; има големи недвижими имоти и добро образование; усвоил е военни умения, така необходими за оцеляването на Никеиската империя, бореца се за възстановяването на Византия. Такива хора за Акрополит са *προῦχοι τῶν ημετέρων*, но титлата и длъжността сами по себе си не правят даден сановник благородник. Хронистът е язвителен към някои нови членове на военната аристокрация като скутерия Ксилия или великия архонт Константин Маргарит, който бил „селянин, произлязъл от селяни, които знаят само да крещят“. Тези новоиздигнали се парвенюта Акрополит определя като „хорица“ (*ἀνθρώπινα*) и „презрени люде“ (*καταλεφρονήμενοι*) [Жаворонков, П. 1998, с. 93–95].

Това разграничаване на старото благородничество от издигналите се чрез служебно развитие е много важно и за България. Защото, както споменах и в началото на тази статия, в съвременната историография често сложната служебна йерархия от XIII–XIV в. се бърка с понятията, обозначаващи благородния произход на дадено лице.

Благородничеството във Византийската империя обхващало на първо място членовете на императорското семейство, следвани от висшите магнати („мегистани“), произлезли от най-изтъкнатите родове в империята. Надолу се намирала широката прослойка на т. нар. „архонти“, състояща се от цивилни служебни лица и военни прониари-стратиоти, която била доста пъстра и разнородна в материално отношение. Тук не се занимавам със състоянието на духовенството, което в православните страни има доста по-различно измерение

Накрая ще се върна отново към въпроса за влиянието на западния феодализъм. След като се видяха фундаментални заемки като „апанаж“, „лиеж“, „линяж“ и др., са интересни някои вторични белези, събрани добре от С. Кириакидис [Kyriakidis, S. 2011, pp. 51–60]. Времето на Андроник III и Йоан Кантакузин може да се определи като епоха на навлизането на рицарските идеали за чест и вяроност. Военната същност на късновизантийската аристокрация насърчава дейности като турнири и стрелба.

Мануил I Комнин е първият император (1143–1180), въвел западноевропейски военни практики във Византия, а през 1159 г. става и първият ромейски василевс, участвал лично в рицарски турнир. Това е продължено блестящо през XIV в. от младият и буен император Андроник III Палеолог, въвел отново тази практика. Според Кантакузин той: „преподавал рицарски турнири и турнири на ромеите, които не познавали тези игри. Затова много ромеи започнали да практикуват тези игри, търсейки чест и особено императора, който се оказал по-добър от своите учители. И така, савойците, французите, алеманите и бургундците признават поражението си.“

Почти век в науката бе залегнало мнението на Г. Типалдос, че византийските благороднически родове нямали гербове [Typaldos, G. 1926, pp. 206–222]. Напоследък това успешно се коригира, както за Византия, така и за околните страни. Така Р. Остерхаут приема, че дългият контакт с латинците довежда до изработване на общ „език на властта“ сред средиземноморския елит. Аристократите на тези иначе различни цивилизации приемат отличителни хералдични символи, които обозначават техния висок статут и престиж. В този смисъл се тълкуват очевидните хералдични фигури в поза *lion rampant* (разярен лъв), изобразени като семейни гербове на видни византийски родове в стенописите на манастира „Памакаристос“ (Фетие Джами) и на други места в древната столица Константинопол. Друг е въпросът, че още не е изяснено дали тези емблеми са предавани по наследство и дали хералдичните символи във Византия били регулирани по точно определени правила. Наред с гербовете се използват широко и монограми на фамилните имена, които са важна индикация за гордост от благородния произход и връзка с управляващия елит [Ousterhout, R. 2009, p. 159; 165; 170].

Сърбия

Нека сега насоча внимание към съседна Сърбия, за която също има много документи от разглеждания период. Като най-близка по език и менталитет, тя *a priori* би трябвало да служи за добро сравнение. Още повече, че през XIV в. там има буквално нашествие на български аристократи на най-високи длъжности. Достатъчно е да се посочи най-големият сръбски владетел Стефан Душан, който е наполовина българин, съпругата му Елена е сестра на българския цар Иван Александър Асен, а синът му, вторият и последен сръбски цар Стефан Урош V, е три четвърти българин.

Много интересни са запазените сръбски грамоти от XIII–XIV в., както и уникалният правов кодекс – „Законника на цар Стефан Душан“ (нататък – „Законник“). Този изключително важен документ е приет на две държавни събрания на владетеля с най-видните сановници, проведени на 21 май 1349 г. и 31 август 1354 г. За нашето изследване са особено ценни чл. 37–62 от „Законника“, занимаващи се с правата и задълженията на привилегированата класа, благородничеството, както и 63–83, чиято тема са правата и задълженията на зависимото население спрямо тази класа.⁶

Този кодекс е опит за обединение на византийската и сръбската представа за правен ред в държавата. Стефан Урош IV Душан (1331–1355) желаел да укрепи централната власт и да ограничи исканията на сръбските аристократи (властели), чието могъщество е нараснало неимоверно по време на неговите големи завоевания. Затова се налага уреждането на правата и задълженията на отделните съсловия, включително и отношенията с подвластното население. [Бубало, Ъ. 2015, с. 119–146].

Преди да разгледам въпроса за сръбската аристокрация през XIII–XIV в., ще се спра накратко на свързания с него проблем за собствеността. По-горе се видя, че по същото време във Византия се налага военната прония, която често започва да става наследствена. В хода на разширението на сръбската държава при управлението на крал Стефан Урош II Милутин (1282–1321) и особено по време на Стефан Душан нашите западни съседи завземат много те-

⁶ Изданията на „Законника“ са многобройни. Тук използвам последното [Бубало, Ъ. (изд.) 2010].

ритории на юг. Тогава те се запознават детайлно със собствеността във Византийската империя и конкретно – с пронията.

Първото споменаване на термина „прония“ в сръбското право е в грамота на крал Милутин за скопския манастир „Св. Георги“ от 1299/1300 г. и то под формата на ясно разграничение с друго понятие за собственост – „бащина“. В случая бащината е противопоставена на класическата прония – владение, при което върховната собственост е запазена за сюзерена, а прониарът може да използва дадената му земя, но не да се разпорежда с нея приживе или в случай на смърт [Кршљанин, Н. 2013, с. 223].

Най-често срещано определение за бащината е за недвижима собственост с най-широки правомощия на ползване и разпореждане. Ако се погледне етимологията на думата, тя означава „бащина земя“, „наследство“, което трябва да остане в семейството. В този смисъл сръбското понятие е сравнимо със западноевропейски феодални категории като *dominium eminens*, *dominium directum* и *dominium utile*, но с отчитане на специфичните особености. Терминът „бащина“ в Сърбия обикновено се приема като отчуждаемо (особено с акцент върху наследяемостта) право върху земя, което е доста близко до днешната представа за собственост [Тарановски, Т. 1996, с. 85–88].

Сръбските грамоти от XIV в. изобилстват с примери за дадени от владетелите бащини. Често те са дарявани на аристократи, какъвто е случаят, описан в хрисовула на крал Стефан Урош III Дечански за Дечанския манастир от 1330 г: „И засели кралство ми челника⁷ Радан с братята му и му даде село Чебик Добродол, да се настани и да им е като бащина“. С времето това се е превръщало в даденост, което се вижда от грамотата на Стефан Душан за манастира „Св. Архангели“ до Призрен от 1348–1352 г., изобилстваща с дарения на т. нар. „бащинни села“, например: „И също приложих на любимия и верен властеличич⁸ на царство ми Никола Утоличич своето бащинно село Любочево“. Освен на благородници, бащини са давани на църкви и манастири, както е описано в Лесновския хрисовул от 1347 г. [Кршљанин, Н. 2013, с. 228]. А. Соловьев прави връзка със съответните членове в „Законника“ и заключава, че „бащинникът“ може да оставя имуществото си като наследство, а също за го завещава на църквата, да основава приживе „бащинен“ манастир, а също да завещае тази бащина на църквата „за душата си“ или пък да я продаде на когото иска [Соловьев, А. 1980, с. 206].

Всички данни свидетелстват, че с времето сръбските бащини все повече наподобяват на западните феоди. Това е свързано и с въпроса за зависимото население. Както и при разглеждането на ситуацията във Византия, аз няма да се занимавам с неговия статут, но само ще отбележа, че различните категории зависими селяни (собри, меропхи, отроци) имат една характерна черта - прикрепеност към своя господар и земята му [Тарановски, Т. 1996, с. 151]. А някои от тях, в частност т. нар. „властелски отроци“, са били пълна собственост на техните господари [Бубало, Ъ. 1997, с. 25–27].

Тук достигам до много важния въпрос за произхода и същността на сръбската аристокрация през XIII–XIV в. Има различни теории за възникването на сръбските благородници. До управлението на великия жупан Стефан Неман (1168–1196) намиращата се под византийска власт малка планинска област Рашка, откъдето тръгва средновековната сръбска държавност, е свършено непозната за останалия свят и не представлява никакъв политически фактор [Фајфрић, Ж. 1998, с. 1–5]. Според руския историк Теодор Тарановски първите благородници произлизат от дружината на великия жупан, формирана в края на XII в. Първоначално членовете ѝ живеели в двора на господаря, а след това се заселват в имоти, които получили от него или пък си присвоили сами. Така военната служба се съчетава със собственост върху земята и по този начин се формира благородническо съсловие [Тарановски, Т. 1996, с. 35–40].

Най-ранните свидетелства за сръбски аристократи се откриват в житията на св. Стефан Неман от 1208 г. и на св. Симеон от 1216 г. Там за първи път се срещат термини като „велможа“,

⁷ Сръбска средновековна титла. При Стефан Душан се появява новата титла „велик челник“.

⁸ Означение за по-ниския слой на сръбското благородничество, вж. по-долу.

„болярин“, „властел“, „княз“, „воевода“ и „войник“. Надолу ще се види, че всички те имат отношение към оформящото се благородническо съсловие. Разбърканото им споменаване обаче показва, че тогава още не се е оформила единна привилегирована класа [Ивановић, М. 2014, с. 40 сл.].

Сърбия става кралство през 1217 г. при Стефан Първовенчани, който още като велик жупан в 1204 г. е подпомогнат да се закрепят на престола от българския цар Калоян. Всъщност през цялата първа половина на XIII в. сръбските владетели са били силно зависими от България и това пряко проличава в създаващата се аристокрация. Защото първите термини, с които са означавани сръбските благородници са старобългарските думи „велможи“ и „боляри“.

Понятието „велможи“ е споменато още в българския Супрасълски сборник от средата на X в. [Милтенова, А. 2012] и явно е използвано наравно с „боили“. „Боляри“ пък се употребява най-вече в канцелариите на кралете Стефан Радослав (1228–1234) и Стефан Владислав (1234–1243), които са верни васали на цар Иван Асен II и неговите наследници. Така в договора на крал Стефан Радослав с Дубровнишката република от 4 февруари 1234 г. се споменават „болярите на моето кралство“. Интересно е, че изразът се повтаря дори в грамотата на Стефан Душан за манастира Хилендар от февруари 1340 г. и в описа на имуществото на манастира „Св. Богородица“ в Тетово от 1346 г., но тогава вече се е утвърдил друг термин за аристократите [Šarkić, S. 2010, с. 8–9].

Става дума за понятието „властели“ (ед. ч. властелин, властел). Неговият славянски корен е очевиден, а повечето изследователи го свързват с гръцкото *ἀρχων* и латинското *princeps* [Соловјев, А. 1980, с. 194] в смисъл на „господар“. Понятието „властели“ първо се появява заедно, а после постепенно измества старото „боляри“, както се вижда в първата грамота на манастира Жича от 1219 г. По-късно терминът се използва в десетки грамоти, за да добие напълно официален израз в „Законника“, където на правата и задълженията на властелите са посветени близо 30 члена.

Следваща стъпка е била разделението на благородниците на „велики“ (големи) и „мали“ (малки) властели. Това деление се появява за първи път в грамотата на Стефан Урош I за манастира „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ в Лим (между 1254 и 1264 г.), където се посочва, че кралят дошъл в обителта с архиепископ Арсений, епископи, игумени и „мали и велики властели на кралство ми“. Двете понятия, едно до друго, са споменати на три пъти в „Законника“ – „властели царства ми, мали и велики“.

Следва да се отбележи, че документите не правят разлика в правното положение между големите и малките властели. Може да се предположи, че първите били по-силни и влиятелни, но единственото преимущество, което е ясно отразено в изворите, се състои в дребни съдебни привилегии. Всички властели имали право да раздават правосъдие в своите владения с изключение на тежки престъпления (убийство, грабеж, предателство), които се разглеждали от държавни съдии. Те били длъжни да събират данъци от селяните за държавната хазна и в случай на война да предоставят на краля войска. Властелите отначало заграбват общинни земи, а по-късно се обогатяват чрез дарения от владетелите. Част от тези благородници принадлежали на църквата, но огромното мнозинство били светски господари [Мирковић, З. 2017, с. 38–49].

Друго важно деление е на властели-бащинници и властели-прониари. Пълното и неограничено право върху имението-бащина на първите при условие, че плащат данък и дават войска в армията (чл. 37, 38, 40, 41 от „Законника“), можело да бъде отнето единствено в случай на измяна към владетеля. Властелите-прониари пък се появяват при крал Милутин вследствие на завладяването на много византийски територии. Основното им задължение също било да изпълняват военна служба, но те нямали пълни права върху земята, а само я ползвали, без да могат да я наследяват. Върховното право на собственост върху пронията оставало за владетеля и той можел да я отнеме по всяко време [Šarkić, S. 2010, с. 19–20].

Прави впечатление, че в своите трудове византийските историци използват за обозначаване на сръбските властели същите епитети, като за своите висши магнати („мегистани“):

„могъщи“ (δυνάτοί), „великоименити“ (μεγαλόνυμοι), „великославни“, „благородни“ и т.н. [Šarkiċ, S. 2010, с. 9]. Но заедно с тях още в началото на XIII в. се появява още една категория благородници, която също има аналогия във византийската практика и е най-многобройна. Става дума за т. нар. „войници“, споменати в житията на св. Стефан Неман и св. Симеон. С тях не се означават просто някакви бойци, а определена социална прослойка. Това се вижда във втората грамота на манастира Жича от 1224–1227 г., където „властелите“, „войниците“ и „бедните“ се визират като отделни групи. Ако властелинът развали брака си, като глоба му се вземат шест коня, докато за същото нарушение войникът плаща два коня, а бедният – два вола.

Въпреки че са отделени от „бедните“ (селяните), „войниците“ явно стояли по-ниско от властелите и в имуществено отношение са доста под тях. Ясната разлика между „властелин“ и „войник“ личи в „Номоканон“ (Законник) на св. Сава, написан около 1220 г. Съставителят на този правен сборник е превел гръцкия термин ὁ ἄρχων с думите „властелин“, „княз“ или „болярин“. Терминът „войник“ пък е използван като синоним на гръцката дума στρατιώτης! [Ивановић, М. 2014, с. 42].

Много е важен въпросът за произхода на това понятие. Милош Благович смята, че до края на XII в. всички участници във военните кампании били считани за войници, с изключение единствено на лицата, които вече били включени в термина „боляри“ или „властели“, т. е. станали са благородници. По този начин въпросното понятие в началото на XIII в. визира всички „бедни властели“, но и воините, които не били от благороден произход [Благојевић, М. 2007, с. 235–236]. Т. Тарановски заявява, че думата „войник“ е „напълно подходящо название за дворянството, което навсякъде по света е професия за военната класа“ и това се подкрепя от примери от други европейски страни [Тарановски, Т. 1996, с. 45]. Н. Кришлянин заключава, че по времето на великия жупан Стефан Неман привилегированата класа не била затворена и бойците от по-нисък произход, доказали се в боя, за награда са включвани в групата на „войниците“, т. е. ставали благородници. Ако в началото на XIII в. всеки участник във военна кампания можел да бъде причислен към аристокрацията, по времето на Стефан Душан тази възможност отдавна не съществувала [Кришлянин, Н. 2013, с. 144].

И тогава понятията трябвало да бъдат променени, като терминът „войници“ е заменен с „властеличичи“. В завършената йерархия те принадлежат към слоя на по-ниското благородничество, който е под „великите“ и „малите“ властели. Смята се, че понятието „властеличичи“ е използвано за първи път в договора на крал Стефан Първовенчани с Дубровник от 1205 г., но тогава се отнася само за търговците на адриатическата република, а не за сръбското дребно благородничество [Тарановски, Т. 1996, с. 41]. В официалния юридически речник терминът е въведен от „Законника“. Властеличичите са произлезли от социалната класа на „войниците“ и от по-ниското благородничество във владенията от ромеите райони на юг, завладени от Стефан Душан. В „Законика“ те са изброени наред с други аристократи, което значи, че принадлежат към една и съща привилегирована класа [Кришлянин, Н. 2013, с. 134–136].

Спор има и около произхода на термина „властеличичи“. Според А. Соловьев първоначално към тази група принадлежали „по-младите синове на господаря, които били лишени от наследство“, а постепенно се включили всички „войници“. „За разлика от властелите, властеличичите не водят задължително на война никакви зависими или придворни хора, а се явяват на служба лично.“ Същият автор прави аналогия с „архонтопулите“⁹ във Византия и „юнkerите“ в Германия [Соловьев, А. 1980, с. 205].

Михайло Динич пък смята, че дори през Средновековието е имало съмнения относно точната позиция на благородниците, която не била достатъчно ясно дефинирана и невинаги се знаело кой е смятан за властел и кой – за властеличич. Той намира доказателство в случая с някой си Пулко Болкачевич от Драчевица, когото цар Стефан Душан нарича в две писма, писани

⁹ Сърджан Шаркич допълва, че в грамотите, издадени от сръбските владетели на гръцки език, „властелите“ се наричат ἄρχοντες, а „властеличичите“ – ἄρχοντόπουλοι. [Šarkiċ, S. 2010, с. 21–22].

само в продължение от пет дни, един път „властел“, а другия път – „властеличич“ [Динић, М. 2003, с. 392].

Така или иначе, по времето на Стефан Душан добре познатият и редовно използван термин „войник“ е заменен с „властеличич“, който вече съществувал, но не е бил в редовна употреба. Сигурно е, че това е свързано с формирането на военното благородническо съсловие, което в цяла Европа се символизира от тежковъоръжените конници. Много е важно, че властели и властеличичи плащат глобите си към централната власт именно в коне, докато селяните – във волове. Съответно разликата между двете групи благородници е отбелязана в по-голямата бройка коне, дължима на централната власт от първите [Благојевић, М. 2007, с. 235–236].

През XII–XIV в. в цяла Европа, включително и на Балканите, голямата част от благородниците са свързани с изпълнението на военна служба. В Сърбия това е официално отразено в „Законника“, където в чл. 40 е изрично упоменато задължението на властелите „да идват на война според закона.“ В този смисъл е интересна една средновековна приписка с дидактичен характер, публикувана от С. Новакович. На въпроса „На кои хора почива светът?“, отговорът е: „На попа, земеделеца и войника. Свещеникът се моли на Бога за целия свят, земеделецът храни свещеника и войника, а войникът защитава и попа и земеделеца“ [Новаковић, С. 2000, с. 527].

В студията си върху военния характер на сръбското благородничество от този период Милош Иванович стъпва именно върху тази максима. Той е категоричен, че властелите и „войниците“ (по-късно – властеличичи) са представлявали привилегирована класа, произлязла от т. нар. „военни старейшини“. Авторът припомня една от ранните появи на термините за благородници във втората грамота на манастира Жича от 1224–1227 г., където те са ясно отделени от „бедните“. Тук Иванович привежда примера с Франция от края на IX в., където терминът „бедни“ е използван за обозначаване на онези миряни, които не носели оръжие и не били способни да се бият. Не е да изключено понятието „беден“ да е имало подобна функция на Балканите в началото на XIII в. [Ивановић, М. 2014, с. 42–44].

Формирането на военното съсловие протичало заедно с превръщането на част от населението в зависими селяни, наричани в документите „люде, хора“. Средствата, идващи от тяхната експлоатация, са използвани за военната екипировка на властелите. Всичко това е регламентирано от „Военния закон“, споменат за пръв път през 1299/1300 г. в грамота на крал Милутин за манастира „Св. Георги“ в Скопие. Основната разпоредба предписва на войниците: „[Бойният] кон да не се товари и товар да не носи!“ Подобна фраза („Болярският кон да не се товари!“) се среща в грамотата на крал Милутин за манастира „Св. Стефан“ в Банска (1313–1316 г.) Според Радета Михалчич така се приравнявали правата на „войниците“ и властелите, чието условно деление идва едва при дефинирането на властеличичите при Душан [Михалчић, Р. 2014, с. 42–44].

В заключение М. Иванович изтъква, че изграждането на класата на властелите в сръбските земи протича в продължение векове, като военната служба е от решаващо значение в този процес. Подобно на рицарите в Западна Европа, сръбските господари също се сражавали като конници. В същото време се оформил слой от зависими селяни, които, работейки за господарите, им дават възможност да се отдадат изцяло на войната. Тук авторът припомня изказаните още от К. Иречек думи, че властелството в средновековна Сърбия е създадено по същия начин, както благородничеството в другите европейски държави [Ивановић, М. 2014, с. 47–49].

Но в същото време сръбските „войници“ и властели запазват връзка с Византия. В това отношение са много интересни наблюденията на М. Бартусис за завладенията от сърбите византийски области при експанзията им на юг. В различни сръбски актове за даряване на манастири от края на XIII и през XIV в. се наблюдава паралелната употреба на термина „прониар“ и славянската дума „войник“ в смисъл на „стратиот“. Не става дума за случаите, когато се говори художествено за качества и добродетелите на смелите *stratiotai* [Bartusis, M., 1992, p. 164].

В този смисъл е и обобщението на видният американски византинист от чешки произход Френсис Дворник¹⁰: „Развитието на аристокрацията в Сърбия започва в края на XII в. под западноевропейско, но и под византийско влияние. Най-висшето благородничество произлиза от семействата на жупани и други високи служители, както и от потомците на отделни клонове на кралското семейство. Отначало неговите представители са наричани „велможи“, а после е възприет терминът „властелин“ (мн. ч. – „властели“), който е калка на гръцкото „архонт“. Представителите на по-ниските редици на благородничеството се наричат „войници“ (като византийските воители – стратиотите) и съответстват на западните рицари.“ [Дворник, Ф. 2001, с. 186].

Тук искам съвсем накратко ще отбележа ситуацията в Босна, която макар и близка до Сърбия, показва доста различия, както е отбелязано и от Х. Матанов. В началото на XIII в. и при формирането на Босненската бановина по време на управлението на бан Матей Нинослав (1233–ок. 1250) там също се използва терминът „боляри“. Както в Рашка, така и тук аристократите произлизат от прослойката на родовите старейшини. Към XIV в. благородничеството се разделя на „велики властели“ и „властели“, които заемат най-високия статут. След провъзгласяването на Босненското кралство през 1377 г. династията на Котроманичите прави опит да наложи понятието „властеличичи“, но то не се утвърждава поради съпротивата на висшите властели.

Властелите в Босна имали „племенни хора“ и „слуги“, на които дават грамоти за управление на бащините. Владенията на едрите феодали се наричали „племенщина“ и „бащина-племенщина“.¹¹ Нови владения се придобивали главно благодарение на дарения от владетелите. Властелите в държавното събрание – „станка“ или „збор“, избират владетел на държавата от рода Котроманичи, обявяват война и сключват мир [Andelić, P. 1975–1976, с. 45–48].

Вижда се, че въпреки несъмнените прилики с политическата система на Сърбия, в Босна има и разлики. Те са в още по-силната феодализация в края на XIV и началото на XV в., дължаща се на честите вътрешни конфликти, войните с околни държави и най-вече с турците, както и естественият стремеж на управляващата класа към повече привилегии. Тази тенденция води до отслабване на централната власт и засилване на влиянието на отделните семейства, като Павловичи, Косачи и Хорватиничи. Всичко това, както и силното влияние от чисто феодални съседни държави като Унгарското кралство и Свещената империя, оказва силно въздействие [Рудић, С. 2021, с. 44–45].

Лично за мен случаят с Босна е много интересен, защото може би показва как биха се развили останалите балкански страни, ако не бяха завладени от османците.¹² Защото в тази част на Балканския полуостров се вижда на практика завършена феодална система от западен тип с пълно господство на безусловната собственост, строеж на истински феодални замъци в стил „орлово гнездо“ и развита хералдика.

В края на обзора за ситуацията на запад от Българското царство искам да се спра накратко именно върху формалните белези за проникващи западноевропейски влияния. В Душановия „Законник“ е записан прословутият чл. 47, в който става дума за предаването по наследство на най-големия син на властела на позлатения „рицарски“ колан и обшитата с бисери дреха [Бубало, Дж. 2015]. Както стана ясно в началото на нашето изследване, днес използваме този текст, за да си изясним и редица находки от България. Също важни сръбски примери свидетелстват за инсигниите на жени от благороден произход, като масивни златни и сребърни наушници, торкви и т. н. [Павловић, Д. 2019, с. 14]. В сръбски средновековни градове като Сталач, Козник, Звечан и др. се намират едни от най-добре запазените примери за зараждащото се феодално фортификационно строителство на Балканите [Овчаров, Н. 2022, с. 79–80].

¹⁰ Професор в Дъмбъртън Оукс и Харвардския университет.

¹¹ „Племство“ в сръбския и босненския език означава благородничеството.

¹² Кралство Босна пада под османска власт през 1463 г., когато последният крал Степан Томашевич е екзекутиран, подобно на последният търновски цар Иван Шишман през 1395 г.

Напоследък сериозни приноси прави Драгомир Ачович, който показва в обширна монография създаването на протохералдика в средновековна Сърбия [Acović, D. 2008]. В нашите западни съседи обаче не успяват да се появят завършени феодални гербове, което се случва в Босна. Там още след обявяването на кралството в 1377 г. Твъртко Котроманич приема анжуйския герб с хералдическия мотив на лилии (*fleur-de-lys*). А босненските власти масово си създават гербове по правилата на западната хералдика, като тези на родовете Косаче, Павловичи и Санковичи [Andelić, P. 1964, с. 157–172].

Старателно изградената и добре описана в „Законника на Стефан Душан“ структура на благородническото съсловие обаче се оказва много нестабилна и нетрайна. Буквално след смъртта му на 20 декември 1355 г. обявеното от него през 1346 г. Сръбско царство започва главоломно да се разпада. Вторият и последен сръбски цар Стефан Урош V се оказва фигурант, а страната е разпокъсана от най-силните власти – Вълкашин Мрънявчевич, Никола Алтоманович, Тома Прелюбович, Драгашите и др. Това е още една убедително доказателство за т. нар. „феодализиращи“ тенденции, така характерни за западноевропейското високо Средновековие.

Българско царство

Както споменах в началото, за съжаление българските източници са извънредно малко. В известен смисъл могат да се използват молдовските и най-вече влашките документи. Колкото и да са близки като език и използвана титулатура, те в повечето случаи обаче са от един по-късен период, когато са настъпили сериозни промени. В следващите страници ще се опитам да хвърля светлина върху въпроса за българската аристокрация през XIII–XIV в., използвайки и данните от съседните страни.

През последния четвърт век с въпроса за институциите и титлите в България през XII–XIV са се занимавали няколко автори [Биярски, И. 1998; Ангелов, П. 2003, с. 396–405; Попов, Т. 2017; Попов, Т. 2019, с. 32–69]¹³. Всички те приемат наличието на аристократично съсловие, наречено най-общо „болярство“. В нито едно от тези изследвания обаче не се дава определение за това понятие. То се приема като съществуващо *a priori*, с корени в Първото българско царство.

Показателно е изследването върху институциите на Второто царство на И. Биярски. Той по принцип се противопоставя на тезата, че във Византия и България е имало феодализъм и феодална йерархия. Съответно не е съществувало и благородничество от западен тип. Биярски обаче очевидно изпитва колебание по въпроса: „ромейските титли нямат *почти* нищо общо със западното благородническо съсловие“. Тези съмнения се прокрадват и в следващите страници: „Терминът „боляри“ не служи за обозначаване на държавни служители, а като общо понятие за аристократичното съсловие. В този смисъл той не е и някаква титла, ала по-скоро клони нататък“ (?). И няма как да е иначе, защото самият И. Биярски отбелязва ясно направената разлика в Мрачката грамота на цар Иван Александър Асен и Рилската на неговия син цар Иван Шишман между „боляри“ и „работници на царството“. Така отчетливо се наблюдават две съществуващи паралелно йерархични стълбици – служебна и аристократична [Биярски, И. 1998, с. 12–13; 127–128; 139].

Нищоожно малкото оцелели документи от XIII–XIV в. ясно свидетелстват за съществуването на болярското съсловие. Във Ватопедската грамота (след 1230 г.) при санкциите първо са обозначени царските служители, а после става дума за някаква обществена група, отбелязана като „...и ини прѣѣи ѿ малыхъ даже и двъ великыхъ“ [Ласкарис, М. 1930]. Според Речник на старобългарския език на „Кирилометодиана“¹⁴, тази фраза трябва да се преведе: „...и онези другите, от малките чак до големите“.

А кои са те, научаваме от запазените документи от XIV в. В Мрачкия хрисовул на цар Иван Александър Асен за манастира „Св. Никола“ от 1 декември 1347 г. е отбелязано: „...А ѿ

¹³ Нямам предвид изследвания само върху владетелската институция, като това на [Бакалов, Г. 1985].

¹⁴ <<https://histdict.uni-sofia.bg>>.

всѣхъ болѣръзъ и работникъ царства ми. малыихъ же и великихъ...” Абсолютно същата е формулата в дарствената грамота на неговия син цар Иван Шишман за Рилския манастир от 21 септември 1378 г. [Ильинский, Г. 1911, с. 24–28]. Но най-добре тя е отразена в Поменика към Синодика на цар Борил от края на XIV в.: „...Въсѣмъ болѣрѣмъ малымъ же и великимъ. повѣнорникѣмъ и поспѣшникѣмъ на благовѣрїе и прїятелиемъ свѣти божественѣи цр҃кѣви. царства бѣлгарскаго вѣчнаа памѣть...” [Попруженко, М. 1928, с. 93; Totomanova, A.-M. 2017, p. 206, 25v9–14].

В края на XIV и началото на XV в. в пламъците на османското нашествие изчезват и последните остатъци от българската държавност. Силната следа от нея обаче се запазва в от-вѣдунавските княжества Влашко и Молдова, а болярското достойнство е един от най-важните белези. Синхронна с последните български паметници е една грамота на влашкия велик воевода Мирчо Стари (1386–1418), най-близък съратник на цар Иван Шишман. Използваната там терминология не се различава от тази в неговите грамоти: „...Ѡ болѣр господарства ми велицѣхъ же и малихъ ...“ [Милетич, Л. 1896, с. 48, арх. № 779]. А в грамота от 28 юни 1401 г. молдовският господар Александър I Добрия пише: „... всички боляри молдовски, и мали и велики“ [Попов, Т. 2018, с. 52–53].

Болярите се споменават в документите на двете държавици чак до XVIII в., а през същото столетие молдовският велик воевода и историк Димитрие Кантемир прави справка за произхода на това понятие: „Думата [боляри] произлиза от изопачената славянска дума *voliare*, с която от старо време славянските народи наричат всички свои велможи (...) Примерите у съседните народи, като българите и сърбите ни убеждават, че това съсловие е по-древно даже от (...) Молдова“ [Cantemir, D. 1973, с. 198–199].

В настоящата студия нямам възможност да се занимавам с проблема за руската аристокрация от епохата. Тук само ще отбележа, че според последните изследвания през XII–XIII в. болярите (боляри) от западните руски княжество, като Галицко-Волинското, се ползвали със същински феодални права, а собствеността е била практически безусловна [Котляр, М. 2013, с. 110]. Това е важно за България поради връзките, които се създават тогава, като емигрирането на Иван Асен II преди 1218 г.

Освен в официалните документи, „великите“ и „малите“ боляри се споменават и в запазените художествени произведения от епохата. Такъв е случаят с варианта на известната „Троянска притча“, поместен в извършения по заповед на цар Иван Александър Асен препис на Манасиевата хроника от 1344–1345 г., съхраняван в Библиотеката на Ватикана (Cod. Vat. slav. 2). Там са отбелязани „...болѣрѣзъ малы и великы, и нижнаа люд(и)“ [https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_165, с. 42–62]. Тук съвсем ясно е отделена аристокрацията от обикновените хора („люде“).¹⁵

Но в „Троянската притча“ има и друг важен момент. На няколко места заедно с „боляри“ се среща и думата „властели“ (г(о)сп(о)д(и)ни и властеле; властела и нижнаа люди). Това показва близостта между българската и сръбската обществена система през XIV в. В голяма степен тази констатация се потвърждава от един сръбски текст от Душановата епоха, който често е използван в българската историография, за да се обоснове наличието на феодални отношения и у нас. И. Билярски, в характерния си стил на нерешителност, първо се колебае, но после приема такова заключение: „българската и сръбската система са твърде близки, ако не и идентични“ [Билярски, И., 1998, с. 199]. Ето как звучи интересният пасаж:

„Егда имать брань бити, сїи воиска: всаки кнезь и воивода и боляринь да приїдеть со воискомь своомь ка царюу своемуу гдѣ любо воудат и всаки боляринь или властелина иже не приїдеть со воискомь своомь та брань на царюу, да лишиѣ се любо живота и именїа его вса воудоуть царева, аще би било цареве повеление и онь би небрегаль того, да лишиѣ се своего живота“.

Приведените примери показват, че през XIV в. термините „боляри“ и „властели“ са били употребявани и в двете страни, като първият остава по-популярен в България, а в Сърбия по-

¹⁵ Не е трудно в този термин да се открият „бедните хора“ от сръбските грамоти от XIII в., както са обозначавани онези миряни, които не носели оръжие и не били способни да се бият.

степенно се утвърждава вторият. Ето защо в синхронните документи – Мрачката грамота на цар Иван Александър Асен („боляри царства ми, мали и велики“) и „Законника на Стефан Душан“ („властели царства ми, мали и велики“) практически не се наблюдават различия.¹⁶ А цитираният пасаж от Душановата епоха е много сходен с чл. 37, 38, 40, 41 от неговия „Законник“, но в него още по-категорично е подчертано, че „...всеки болярин или властелин, който не дойде със своята войска на война [по призива] на царя, да се лиши от живота си и от имота си...“ Едва ли може да се открие по-добър пример за васална зависимост през Средновековието!

Липсата на сведения не дава възможност да се разбере каква е била разликата между „великите“ и „малите“ боляри у нас, но на базата на сръбските данни, тя едва ли е била много голяма. Може би също става дума за някакви дребни привилегии при решаване на съдебни спорове. Също така „великите“ боляри влизали в царския съвет (синклита) [Попов, Т. 2019, с. 51–52]. Най-добре това се вижда в Пространното житие на св. Иван Рилски от Патриарх Евтимий, когато цар Иван Асен I излиза да посрещне мощите на светеца „...ѣ въѣмъ своимъ сигглитомъ...“ [Kałużniacki, E. 1971, p. 25].

За съвет на болярите при избора на цар на българите пишат Георги Акрополит относно Константин Тих Асен в 1255 г. [Георги Акрополит. 2013, с. 122, бел. 906] и Йоан Кантакузин относно Иван Александър Асен в 1330 г. [ГИБИ, X. 1980, с. 266]. Забележителни са термините, с които са отбелязани на гръцки език българските боляри там. Акрополит ги нарича проѡχонтес („най-знатните“) и това понятие се използва един-единствен път в неговата „История“. Ще припомним, че по този начин по-късно Георги Пахимер назовава „мегистаните“ (μεγιστάνες), т. е. висшите магнати във Византийската империя през XIII–XV в. За същото говори и терминът δυνατοί („могъщи“, най-силни“), използван от Кантакузин относно най-високите боляри „на мизите“ (българите).¹⁷

В българската средновековна лексика има и други понятия за видните боляри. Това е споменатата още в Супрасълския сборник от X в. старобългарска дума „велможи“. В Зографската грамота на цар Иван Александър Асен за Зографския манастир на Атон от 1342 г. е отбелязано: „...царіе благочестивии и вьголюбивии вельмѣже...“ [Ильинский, Г. 1911, с. 21–23]. Интересна е и приписката на книжовника Пръвослав от 1350/1360 г. върху поръчаната му книга „(по)велѣніемъ всепоучѣнага въ вельмѣжехъ вьлгарскаго царства логодетѣ мѣта.“ [Коцева, Е. 1980, с. 247–258].

Житието на св. Сава от Теодосий Хилендарец също показва някои особености в названията на българските и сръбските аристократи от първата половина на XIII в. Приближените на цар Иван Асен II са наречени „благородни слуги“. Верният васал на българския владетел крал Стефан Радослав пък „...чѣстнѣишаго же вѣтъ своихъ благородныхъ къ своемуе тѣстевы Асану царю пославъ“ („...изпрати най-почтените от своите благородници при своя тъст, цар Асен“). „Благородник“ е наречен и господарят на Просек, българският болярин Стрез [Живот. 1860, с. 199–204].

Ако се обобщи казаното дотук, ще стане ясно, че в нашата медиевистика до този момент е известно единствено за делението на българската аристокрация от XIII–XIV в. на „велики“ и „мали“ боляри. Те са съпоставими с мегистаните и архонтите във Византия и големите и малките властели в Сърбия. Липсват обаче византийските стратиоти-прониари и сръбските „войници“, които в епохата на Стефан Душан са преименувани на властеличичи. Дали наистина те не са съществували в България?

Стана ясно, че в голямото си изследване върху институциите на Второто царство И. Билярски е противник на идеята за наличието на феодализъм у нас през Средновековието и съответно – на съществуването на феодална йерархия. Но авторът добросъвестно отбелязва една важна особеност в малкото оцелели извори. Става дума за специалното място, отделяно през XIV в. на воинското съсловие (Билярски, И. 1998, с. 195–200). Тази тенденция е особено

¹⁶ Много интересен е Соловецкият служебник от XIV в. с произведения на Патриарх Евтимий, където е отбелязано: „...властелина вѣѣкого или велика или мала...“, вж: [Сырку, П. 1890, с. 123].

¹⁷ Първите споменавания за „динатите“ са от IX в., но най-голямо влияние те достигат по време на династията на Палеолозите (1261–1453), вж. термина „Dynatoi“ в: [Rosser, J. 2012, p. 162–163].

силна в съчиненията на Патриарх Евтимий, когато над България надвисва страшната османска опасност. В разказа за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски в Търновград в края на XII в. писателят пише, че са носени от 300 „...мъжествъныхъ воинъ“ [Иванов, Й. 1970, с. 382]. Много е интересно описанието на царския двор и обкръжението на владетеля в столицата: „Помени, Господи, всѣкое начальство и власть и иже во полатѣхъ братію нашу и воинство“ [Kaluzniacki, E. 1971, с. 383–384]. В тези цитати са поставени едно до друго понятията „началство и власт“, визиращи очевидно владетеля и болярите, и „воинството“.

И. Билярски е впечатлен от „демонстрирането на по-особено отношение към воините в много български текстове от епохата“. Той подчертава многобройните молитви за победа на българското воинство в произведенията на Патриарх Евтимий¹⁸, а също в известния „Канон молебен за царя“ на книжовника Ефрем. Но именно оттук започват големите колебания на автора, който от една страна казва, че това са само канонични клишета, но от друга търси по-дълбоко съдържание: „Все пак не вярвам в Средновековието те да са били лишени от всякакъв смисъл. Воинството е подчертано и изрично отделено от народа“ [Билярски, И. 1998, с. 200].

Напълно разбирам тези колебания предвид на изключително слабата изворова база. Билярски почти се докосва до проблема, давайки примери с *milites* на Запад, *wojowie* в Чехия и Полша, както и данни за Русия. Той достига и до сръбските документи, цитирайки заключението на Т. Тарановски, че в цяла Европа „воини“ е разпространено определение за аристокрацията, а в Сърбия по такъв начин са определяни дребните благородници [Тарановски, Т. 1996, с. 19]. Но очевидно му липсва българският извор, който категорично да потвърди тези наблюдения.

Оказва се обаче, че такъв източник съществува. През 80-те години на XX в. Климентина Иванова откри и публикува един безценен ръкописен паметник, който на първо време не бе оценен достатъчно [Ivanova, K. 1988, с. 88–94]. Става дума за неизвестни исторически бележки за цар Иван Шишман, направени върху последната страница на ръкопис № 298 от Библиотека на Румънската академия на науките. Самата книга е български сборник с монашеско съдържание от XIV в.

В края на 90-те години имах възможността да получа факсимиле от оригинала. След упорита работа с него ми се отдаде да елиминирам многобройните по-късни приписки и различни драсканици. Така се очертаха пет текста на намиралия се в Никопол „Търновски господин“, обръщащ се към свои военачалници със заповеди да дойдат веднага там с отрядите си. Става дума за Иван Шишман в периода 1393–1395 г., когато е загубил царската си титла и се е укрепил там с остатъците от армията си. Всъщност това са упражненията на писаря преди да изпише официалните заповеди до командирите. Той е използвал последната празна страница на ръкописа, изпълнявайки черновата на тези важни документи [Овчаров, Н., Стоименов, Д. 1999, с. 64–89].

Първият текст е символична инвокация с религиозен характер, а вторият е общият конспект, модел, по който са направени останалите три заповеди:

Всепочтаному
болѣрину по вризмѣ
г(о)сп(од)ства ми

Тук е важна думата „почѣтение“, означаваща „почит“, „уважение“. Близко е обръщението към група боляри на цар Иван Срацимир в Брашовската грамота (след 1369 г.): „...да са почѣтани.“ В синхронните влашки документи е интересно писмото на великия воевода Мирчо Стари, изпълнено между 1386 и 1392 г. „...ради прошения почѣтеннаго болѣрина господства ми.“ Близко до нашия пример е обръщението, употребена от воеводата Йоан Владислав II в текст от 1451 г.: „...почтаному болѣрину господства ми“ [Documenta. 1960, pp. 63–64, № 12, p. 218]. А епитетът е

¹⁸ Типичен пример в „Литургия за св. Яков“: „Дай мир (...) на нашия цар, на воините и на всички люде“.

същият, който срещаме в споменатата по-горе приписка на книжовника Пръвослав: „...всепочътенага въ велимѣхъ възгарскаго“ [Коцева, Е. 1980, с. 247–258].

Тези аналогии са важни, защото показват почитителното отношение на владетеля към своите благородници, очевидно негови васали. Още при император Алексей Комнин се създава цяла стълбица от титли на основата на σεναστός („почитан“). Специално за периода XIV–XV в. е интересна аналогията с един документ от влашката канцелария от 1425 г., където към един от болярите се обръщат уважително с епитета „въсепрѣпочитанъ“, идващ от гръцкото πανύπερσεναστός [Documenta. 1960, р. 146].

Другият важен момент в конспекта е, че става дума за „оризми“¹⁹, т. е. владетелски заповеди. Също така в него ясно личи пониженото достойнство на Иван Шишман след разгрома на войските му през 1393 г. [Овчаров, Н. 1996, с. 62–85]. Абсолютно същата терминология (по вризмѹ господарѣ ми) използват влашките велики воеводи от XIV–XV в. [Documenta. 1960, р. 146]. Но ако за тях това е оправдано, предвид на по-ниския ранг на титлата, то Иван Шишман е владетелят, чиято Рилска грамота от 1378 г. все още съдържа израза: „...по вризмѹ царѣства ми“.

В следващите три писма общото „болярин“ е заменено с имената на конкретни аристократи – Баул и Алдимир. Едното послание е недовършено, докато другите две имат напълно завършен вид, като в началото на текста са направени схематични рисунки на ръка, държаща свитък. Това е т. нар. „акакия“ (ἀκακία), която задължително се изписва в началото на официалните документи във византийската канцелария и изразява правото на императора да издава заповеди. Оттам символът навлиза и в българската практика [Овчаров, Н., Стоименов, Д. 1999, с. 73–75].²⁰ В публикацията от 1999 г. аз се интересувах повече от семантиката на текста и изображенията. Сега ще разгледам прекия смисъл и използваните понятия:

Г(оспо)Д(и)нѣ трѣновски до тебе
Бауле цю ми сѣ тѹка воиници
поскоро да избѣрешѣ та да
си дошѣлѣ с ними въ никополи по
вризмѹ Г(о)сп(од)ствѣ(а) ми

Г(оспо)Д(и)нѣ трѣновѣски врисѹе
тѣ до тебе алдимиѣ цю ми
сѣ тѹка воиници по ско
ро (...)

Г(оспо)Д(и)нѣ трѣновѣски врисѹетѣ до тебе Алдими
ре цю ми сѣ тѹка воиници по скоро да
додѣтѣ сѣ дрѣматосиѣ си и дик...
комѣ въ никополи по вризмѹ Г(о)сп(од)ствѣ(а) ми

Обяснимо досега никой не е обръщал внимание на понятието „войници“. То се е възприемало логично в смисъл на „бойци“, „ратници“. В светлината на представените дотук факти от съседните страни обаче то може би добива съвсем различно съдържание. Иван Шишман се обръща към своите най-високи и „всепочитани боляри“, които са останали живи след османската офанзива от 1393 г. Те трябва бързо да свикат своите „войници“, за да се събере оцелялата българска армия в Никопол.

По-горе стана ясно, че през първата половина на XIII в. в току-що основаното Сръбско кралство съществува официална терминология, заета от Българското царство, на което сръбските крале са васали. Висшите аристократи там се наричат „боляри“, а нискостоящите бла-

¹⁹ От гр. ὀρισμός, „заповед“.

²⁰ Тук трябва да подчертая изключителната близост на заповедите на Иван Шишман с т. нар. Брашовска грамота на брат му Иван Срацимир, която също е „оризма.“ Освен еднаквото и много характерно изписване на буквите „а“, „ѣ“, „ѹ“ и др., се вижда аналогична рисунка на ръка със свитък-акакия.

городници са „войници“. Вече през XIV в. и в Душановата епоха те стават властеличичи. А в южната съседка на България – Византийската империя, по същото време най-многобройната прослойка на аристократичното съсловие са прониарите-стратиоти, което в превод също означава „войници“.

За да се разбере със сигурност смисъла на използваното в приписките от ръкопис № 298 понятие свидетелства един термин от пълното писмо до Алдимир. Става дума за словосъчетанието „...воиници (...) сѣ дрѣматосиа си“. При публикацията от 1999 г. аз не се спрях подробно на него, а приех първичното разчитане като „с въоръжението си“. Такова четене е правилно, но не изчерпва заложената информация.

Думата $\alpha\rho\mu\alpha\tau\omega\sigma\iota\alpha$ съществува и в новогръцкия език, като едно от значенията ѝ продължава да е „снаряжение на войник“²¹ Изяснен е също произхода ѝ от латинския език - $\alpha\rho\mu\alpha\tau\omega\sigma\iota\alpha < \alpha\rho\mu\alpha\tau\acute{o}\nu\omega$ ($\alpha\rho\mu\alpha\tau\omega\sigma$ -) + $-\sigma\iota\alpha < \acute{\alpha}\rho\mu\alpha$ от лат. *arma* („оръжие“). Появява се в средновековния гръцки език със значение на $\omicron\pi\lambda\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ („броя“, „цялостно военно снаряжение“). Именно като такова понятие терминът навлиза в старобългарския език.

Още Ф. Миклошич изведе значението на думата от глагола $\alpha\rho\mu\alpha\tau\omega\sigma\alpha\tau\iota$, - $\sigma\alpha\mu\eta$, - $\sigma\alpha\mu\eta\sigma\iota$, vb. $\acute{\alpha}\rho\mu\alpha\tau\acute{o}\nu\epsilon\iota\nu$: ngr., *armare bello* („да се въоръжи за война“) [Miklosich, F. 1866]. Основа на това заключение са примерите от споменатата „Троянска притча“ в нейния вариант от Ватиканския препис на Манасиевата хроника.²² Там най-добре се вижда какво са имали предвид българите под термина $\alpha\rho\mu\alpha\tau\omega\sigma\iota\alpha$ в средата и втората половина на XIV в. Всички главни герои под Троя носят $\alpha\rho\mu\alpha\tau\omega\sigma\eta$, т. е. метална броня, покриваща плътното цялото тяло. Ахил е „...всѣх $\alpha\rho\mu\alpha\tau\omega\sigma\alpha\mu\eta$, толико ходила егo без жѣлѣза“ или „...целият брониран, само петите му – без желязо“. При превземането на Троя в дървения кон влизат 300 „...вitezъ хрѣвруихъ и, $\alpha\rho\mu\alpha\tau\omega\sigma\alpha\upsilon\tau\eta$ “.

В този смисъл словосъчетанието „...воиници (...) сѣ дрѣматосиа си“ трябва да се преведе като „войници, обковани в плътна желязна броня“. Не е случайно, че пряката аналогия е именно в рицарския роман „Троянската притча“ [Цонев, Б. 1892, с. 224–244]. Това произведение е побългарен превод от средновековен хърватски ръкопис, който пък е бил превод на подобно западноевропейско произведение. Оригиналът на хърватския вариант вероятно е латински или северноиталиански. „Троянската притча“ може би е възникнала като компилация или преразка от по-стари извори в Далматинското крайбрежие. Р. Маринкович доказва, че основно значение има среднобългарската редакция във Ватиканския препис на Манасиевата хроника, която пази най-много черти на първообраза [Маринковић, Р. 1961–1962, с. 9–66].

„Троянската притча“ е изпъстрена със западни понятия, което показва, че те са били добре познати в българското общество през XIV в. Троянските и гръцките герои с „арматосия“ там са „вitezи“, т. е. рицари. Интересно е, че в по-късните руски варианти на същия сюжет от XV в. нататък тези понятия са превеждани, като „обковани в броня боляри“ и воители от дружината на княза [Словарь. 1975, с. 194]. Очевидно подобна е била и представата на средновековните българи.²³

По такъв начин безценните текстове от ръкопис № 298 от Библиотеката на Румънската академия на науките дават възможност да се възстанови структурата на българската аристокрация от края на XIV в. Става ясно, че под „великите“ и „малите“ боляри стои прослойката на „войниците“, която е била и най-голяма. Писмата-заповеди на Иван Шишман показват военното задължение на тези хора спрямо по-високо стоящите боляри – в случая Алдимир и Баул. Вероятно тази прослойка е отговаряла на сръбските властеличичи и византийските военни прониари-стратиоти от същата епоха.

²¹ Означава също „морски такелаж“, „оборудване за риболов“, вж: $\Lambda\epsilon\acute{\xi}\iota\kappa\acute{o}$ Τριανταφυλλίδης , $\Lambda\epsilon\acute{\xi}\iota\kappa\acute{o}$ Κριάρης и $\Lambda\epsilon\acute{\xi}\iota\kappa\acute{o}$ Γεωργιάδης // < <https://www.greek-language.gr/>>

²² Напоследък е направен и лексикален речник на това произведение в електронен вид [Русева, Д. 2011].

²³ Изкушавам се да кажа, че самият Иван Шишман вероятно бил запознат с Ватиканския препис на Манасиевата хроника в библиотеката на баща си и може би е прелиствал страниците ѝ като дете!

За да се изяснят задълженията на българската аристокрация, следва да се привлекат споменатите членове от „Законника на Стефан Душан“, както и цитирания сръбски текст от епохата, където се казва изрично: „ѿгда иматъ бранъ бити (...) въсакѣ кнезь и воивода и боляринъ да приидеть со войскоу своому ка царю своему“. А ако „...боляринъ или властелина иже не приидеть со войскоу своомъ та бранъ на царю“, то тогава „...да лишиѣ се любо живота и имениа его вса боудууть царева“.

Текстовете от ръкопис № 298 най-общо са „оризми“ или заповеди на владетеля до негови подчинени. Средновековните владетели на Балканите са издавали всякакви наредби, като споменатата на цар Иван Срацимир за търговията с гражданите на Брашов. В случая с „оризмите“ на Иван Шишман обаче става дума за конкретни военни заповеди, каквито имат много точни аналогии в Западна Европа.

Основни в структурата на феодалното общество там са военните задължения на васалите към сюзерена. Те се оформят в ранносредновековния период и се изразяват с термина „бан“ (лат. *bannus/bannum*, фр. *banalité*). Думата е от германски произход (*Bann*) и се появява в кодекси на Меровингите от V в. Отначало това е правомощието да се командват хора по време на война, но после то е разширено за издаване на общи заповеди и наказания. Във Франкската държава „бан“ е кралски прерогатив за формирането на армия и въздаване на правосъдие [Schneider, J. 2006, S. 57–103].

След XII в. във Франция си появява понятието *convoquer son ban*, чрез което кралят свиква за военна служба всички свои хора. Монархът първо събирал същинския „бан“ в старото му значение на „прокламация“. Той се състоял от преките васали на краля (херцоzi и графове), дължащи му подчинение според клетвата („омаж“). После идвал ред на „задния бан“ (*arrière-ban*), съставен от васалите на васалите или „задните“ васали. Терминът *arrière-ban* идва от изкривеното франкско *hariban* – призоваване в армията на всички свободни мъже, годни да носят оръжие [Evergates, T. 1983, p. 69].

Системата на *ban/arrière-ban* добива развития си вид след 1302 г. по време на Фландърския конфликт, а по-късно – на Стогодишната война, което е добре проучено от френския историк Филип Контамин [Contamine, Ph. 2004]. Особено всеобхватен бил *arrière-ban*, по чиято сила „всички хора, които можели да носят оръжие“ и да се бият на кон или пеш, благородници и неблагородници, поданици на краля или на съответните светски и църковни господари, на възраст между 18 (понякога дори 14) и 60 години, трябвало да допринесат за защитата на кралството и короната.

Във Франция *arrière-ban* е призоваван няколко пъти от Филип IV Хубавия по време на Фландърските войни, след това от сина му Шарл IV през 1324 г., а после от Филип VI през 1328 г. По всяка вероятност общ *arrière-ban* е обявяван седем пъти през първите двайсет години на Стогодишната война – в 1338, 1340, 1342, 1346, 1347, 1355 и 1356 г. „Златният век“ на *arrière-ban* е именно в периода 1302–1356 г., когато кралете го използват като единствен начин да мобилизират хора. Запазени са кралски заповеди, като тази до кмета и общинските съветници на град Абевил от 11 юли 1347 г. С нея Филип VI издава *arrière-ban*, за да помогне на обсадените в Кале: „Всеки човек от град Абевил, който се въоръжи, на кон или пеш, да отиде в Булон в определения ден.“

В хода на интензивните сражения в Стогодишната война се разбира, че тази практика е неефективна и непопулярна сред хората. След катастрофата при Поатие в 1356 г., *arrière-ban* не е използван реално чак до средата на XV в., когато Шарл VII го преустройва по съвършено различен начин [Nassiet, M. 1999, pp. 86–116]. На негово място по време на войната идва друга форма на призоваване, наречена *semonce générale des nobles*.²⁴ Според съвременника на тези събития Пиер Дюбоа (1250–1320) това не е нищо друго освен призоваване на първата част на *arrière-ban*. Ако свикването в армията само на титулярите на благородническите феоди е било достатъчно за краля, за да осигури защитата на короната, той не трябвало да използва другата част – „хората“, т. е. всички онези, които не притежават феодални владения [Dubois, P. 1891, p. 114].

²⁴ Общо призоваване (напомняне за техните задължения) на благородниците в кралството.

Мимоходом ще отбележа термина „хора“, с който Дюбоа обозначава поданиците от не-благороден произход, който напълно съвпада с понятието „люде“ в българските и сръбските документи от същата епоха. А как се случва тази промяна се вижда от знаменитата „Хроника“ на Жан Фроасар (1337–1405). Той описва ситуацията, когато английският крал Едуард III акостира в пристанището на Кале с голяма армия. Когато чува тази новина, френският крал Жан II Добрия изпратил „много голяма и специална заповед в цялото си кралство: всеки рицар и оръженосец, на възраст между 15 и 60 години, да дойде в определен ден, в който трябва да присъства в град Амиен или някъде там, защото той беше готов да тръгне срещу англичаните и да се бие срещу тях“. После кралят призовава с различни писмени заповеди „всички благородници“, „всякакви хора, които са получили благородство от неговите предшественици“, „бароните и благородниците“ да дойдат при него „с въоръжението си“. Също така Жан II Добрия държал богатите феодални господари да не идват сами в армията, а да бъдат придружавани от по няколко екипирани бойци [Froissart, J. 1869, p. 140].

Филип Контамин свързва *semonce générale des nobles* във Франция с акта *quanto potentius poteritis* в Англия, чрез който благородните барони там са призовавани в армията в името на техния дълг за вяност. През XIV в. въпросният акт измества на острова остарелия феодален *cum servitio debito* (дължима услуга). Френският историк смята, че именно по-бързото въвеждане на този принцип дава преимущество на англичаните в първите етапи на Стогодишната война. Но същевременно Контамин обяснява по-дълготното използване на общия *arrière-ban* от французите с тежките отбранителни сражения, които те водели на своя територия. Офанзивната позиция изисквала мобилизирането на всички възможни сили, притежавани от тях.

Разгледаните синхронни документи от Западна Европа обясняват в значителна степен и „оризмите“ на Иван Шишман. Точно както френските барони трябвало да изпълнят спуснатия от краля „бан“ и да се подчинят на *semonce générale des nobles*, така през 1393–1395 г. болярите на българския владетел били задължени да свикат своите „войници“ с тежкото им въоръжение. Както показах в серия от статии и книги, целта не била само дефанзивна, но и настъпателна, защото Иван Шишман целял да подпомогне стария си съратник, влашкия воевода Мирчо Стари, в решителното му сражение срещу турците. След кървавата битка при Ровине на 17 май 1395 г. султан Баязид I решава да накаже останалия без войска в Никопол български владетел и на 3 юни го екзекутира пред стените на собствения му град [Овчаров, Н. 2016, с. 92–94].

В тази студия няма да се занимавам с въпроса за имущественото положение на българските аристократи от XIII–XIV в., както и с този за зависимото население. Още повече, че в това отношение извори отсъстват почти напълно. Данни за раздаване на пронии и бащини у нас практически липсват в запазените документи. За зависими селяни се споменава накратко само в две или три грамоти²⁵, от които се разбира, че селячеството във Второто Българско царство е наричано със събирателното име „люде“. Най-многобройна група са „париците“²⁶, чиито представители плащали рента на господаря и вероятно могли да продават, наследяват или даряват земята си. „Отроците“ не притежавали земя и често работели като слуги и ратаи на преките си господари. Имало и специализирани групи като „технитарите“, занимавали се предимно с занаяти, заради което били освободени от някои задължения. Отделно са споменавани „клирици“ и „поповяни“, свързани с имотите на църквата.

В бъдеще възнамерявам да направя подобен подробен преглед на доста по-многобройните данни за нашите съседи които може би ще дадат информация и за структурата на българското общество [Laiou-Thomadakis, A. 1977]. Тук само ще отбележа, че откритите при разглеждането на аристокрацията сходства рефлектират и по въпроса за зависимото население. Например чл. 42 и 44 от „Законника на Стефан Душан“ свидетелстват за отроците като за крепостни селяни, които „...властелите притежават“ и са тяхна „бащина“. Тези клаузи създават

²⁵ Във Виргинската грамота на Константин Тих Асен става дума за „манастирски отроци“, а в Мрачката грамота на Иван Александър Асен за: „парици и отроци, или технитари, или каквито и да било люде“.

²⁶ От гр. πάρκοος.

недвусмислена представа за отроците като пълна собственост на техните господари [Кршлянин, Н. 2013, с. 199].

През XIII–XV в. терминът *πρόικος* във Византия характеризира селските жители, подвластни на хората, получили от императора пронии, и съответно - зависими от тях по отношение на данъци и различни правни въпроси. Прониарите се явяват техни господари дори в случаите, когато те остават свободни земеделци. Този социален ефект произтича от позицията на държавата, която се интересувала единствено да си осигури вземанията. Така прониарите-страстиоти събират от селяните това, което самите те дължат на имперската хазна (Οικονομίδης, Ν. 2010, pp. 141–252).

Марк Бартусис припомня мнението на Г. Острогорски, че прониарите имали права върху земята, предоставена им от държавата, но също се явявали собственици на самите парици, които са работили на земите им. Този автор разглежда и възможността съседните страни да са възприели през XIII–XIV в. византийската прония. Ситуацията за Сърбия става по-ясна след големите завоевания на Стефан Душан, прибавил към държавата си доста византийски територии. Следвайки византийския модел и като се има предвид естеството на управляващата класа както в Сърбия, така и във Византия, вероятно повечето от новите притежатели на старите пронии също са били военни.

Що се отнася до България, Бартусис изтъква, че липсата на данни се дължи „не на друго, а на факта, че има много малко запазени документи.“ Но американският историк е уверен, че военната прония е имала своето място, особено в спорните територии в Тракия. „Със сигурност бих заложил на съществуването, дори на обширното съществуване на *pronoiai* в България от XIV в., но не мога да го докажа“ – завършва той [Bartusis, M. 2012, p. 602].

Ще се съглася с него и ще подчертая, че на фона на тези липси трябва още по-задълбочено да анализираме наличните данни за околните страни, както и сведенията, които дават новооткрити надписи, приписки и т. н. А също така да бъдат анализирани и по-късни сведения, като тези от османските документи.

Съдбата на българската средновековна аристокрация

В края на XIV в. българската аристокрация понася изключително жесток удар вследствие на османското нашествие. Години наред в представите ни бе вкоренено, че България е паднала леко под турска власт. Новооткритите документи и осмислянето на османските хроники създават съвсем различна картина. Последната война на Иван Шишман реално продължава цели осем години, а страната е напълно разорена. Няколко десетилетия по-късно българският писател Владислав Граматик още е потресен от станалото: „Войската се нахвърли пак буйно и безбожно, като всеки ден и по всяко време извършваше чести опустошения и кръвопролития. Никой не можеше да се противопостави по никакъв начин на страшния им пристъп. В бойните сражения навсякъде те превъзхождаха всички“ [СБЛ. 1986, с. 383–394].

В кървавите сражения българите са водени от своите боляри, които често показват примери за храброст. Османският хронист Мехмед Нешри е настроен отрицателно към християните, но се вижда принуден да предаде гордите думи на управителя на героично отбранявалата се крепост Косово: „Ние не ще се отречем от нашия господар, за да се покорим на турците!“ [Мехмед Нешри. 1984, с. 99]. А тези думи почти дословно повтарят благословиите към загиналите във войните, отразени в Палаузовия препис на Поменика към Бориловия синодик в края на XIV в. Там се обявява вечна памет „на протокилийника Приязд и воеводата Балдъо, които бяха убити за вярата на своя господар...“ И по-нататък: „На Семир, Йончо, Добромир, Иваниш и на всички, които заедно с тях проявиха мъжество против безбожните турци и проляха кръвта си за православната християнска вяра...“ [Попруженко, П. 1928, пар. 134, 167]. А вече след края на бойните действия севаст Огнян накарал да изсекат на една скала в крепостта Боженишки Урвич край Ботевград надпис, предназначен за потомците: „Аз, севаст Огнян, бях при цар Шишман кефалия и много зло патих. В това време турците воюваха. Аз държах вярата на цар Шишман“ [Мутафчиев, П. 1973, с. 486–517].

Завоевателите всячески се стараели да унищожат българската аристокрация, за да остане народа без водачи. Григорий Цамблак описва трагичния епизод, станал в Търновград малко след завладяването му в 1393 г. Турският управител на града събрал под някакъв благовиден предлог в църквата „Свети Равноапостоли Петър и Павел“ 110 от видните боляри, а после наредил те да бъдат избити [Киселков, В. 1943, с. 54]. Екзекутираните първенци явно били уличени в опит да помогнат на намиращия се в Никопол Иван Шишман, за което косвено и свидетелстват писмата в ръкопис № 298.

Част от аристократите оцеляват и запазват донякъде положението си. През XV в. те възстановяват съсипаните по време на нашествието храмове на Драгалевския (1476 г.), Бобошевския (1478 г.), Рилския (1479 г.), Погановския (1500 г.) и други манастири. При кръстоносния поход на Янош Хуняди от 1443 г. мнозина „неверници“, яхнали коне и предложили помощ, заради което след разгрома на християните края Варна в 1444 г. султанът нарежда те да бъдат заловени и убити, имуществата – конфискувани, а жените и децата им – заробени [Писание за верските битки. 1992, с. 42–43].

Излъчващите достойнство образи на тези преки наследници на старите български аристократи могат да се видят в изображенията на Радослав Мавър и Радивой от стенописите на църквите в Драгалевци и Кремиковци (1493 г.) А в своята „Рилска повест“ от 1479 г. за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски Владислав Граматик разказва за редица милеещи за вярата „велможи и свещеници“. Такива са „болярите и (...) велможата Богдан жупан“ от Никопол и ктиторите Георги и жена му от София. А в процесията прозира старото разделение между аристокрацията и обикновените „люде“ от XIV в. – „мнозина по-избрани мъже — на коне, други – пеша, а по-голямата част с жените и децата – боси“ [СБЛ. 1986, с. 383–394].

Днес няма как да знаем какви служби са изпълнявали споменатите български първенци през XV в. Единствен домашен извор в тази насока е „Житие на св. Георги Стари Софийски“. Той бил роден в града през 1407 г. и вероятно родителите му са преживели обсадата на София от 80-те години на XIV в. Много интересно е, че Георги е „стратиотикос“, т. е. „войник“ (!) в османската армия и дори получава високо отличие за службата си. През пролетта на 1437 г. отива в Одрин да оправи своя боен лък, но мюсюлманите обиждат неговата християнска вяра. Той ревностно я защитава, заради което е измъчван и изгорен на клада [Михайлов, 1971, с. 403–411].

Това сведение по забележителен начин се подкрепя от османските извори. От тях се разбира, че през първата половина на XV в. някои от военните в системата на Второто царство запазват своя статут, но не сменят вярата си. Това са християните спахии и т. нар. „войнуци“, произхождащи от старата българска аристокрация. С този ход османците целят от една страна да използват техните умения, а от друга – да не бъдат настройвани срещу новата власт. Точният брой на тези хора е неизвестен, защото регистрите от времето непосредствено след завоеванието в края на XIV в. са изгубени.

Преди всичко трябва да се отбележи, че понятието „войнук“ означава „войник“. Това бе категорично изяснено от К. Йорданов, който активно се занимава напоследък с този проблем [Йорданов, К. 2023]. „Думата „войнуци“ е изопачена форма на славянобългарската „войник“. Но османските писари в документите следват правилото за хармония на гласните в османотурския език, при което, когато в първата сричка имаме закръглена гласна „о“, в следващата сричка гласната отново трябва да е закръглената „у“ [Йорданов, К. 2022, бел. 78]. Това е забелязано от пътешественика Ханс Дершвам, който през 1553 г. вижда една османска военна част въоръжени с къси копия „дарда“ бойци-християни, които били освободени от данъци и имат привилегии, а се наричали на немски *Woinitzi* [Немски и австрийски пътеписи. 1979, с. 269].

Има няколко версии за появата на тези части в османската армия. В книгата „Хещ-бихищ“ („Осемте рая“) Идрис Битлиси (?–1520) пише, че войнуците са „стари спахии“, заварени при завладяването на българските земи. За разлика от останалите „неверници“, те били запазени от Високата порта като конен корпус [Мутафчиева, В. 1953, с. 250; Ercan, Y. 1989, pp. 43–50]. Ходжа Хюсеин (1568/69 – ок. средата на XVII в.) пък отбелязва, че „по време на невернишкото

управление“ войнуците били част от военния състав (*askeri*²⁷ *tayfesinden*) и след завоюването „понасяли извънредно тежко раetskoto [си] състояние“. Затова вторият румелийски бейлербей Тимурташ решава да ги включи във военната организация и да ги използва на бойното поле [Ходжа Хюсеин. 1961, с. 69]. В своята „Корона на историите“ Садедин уточнява, че Тимурташ предложил на Мурад I да се използват силите на българските неверници. Създаден е отряд от войници, наречен „войник-аскери“ или „тайфай-войниган“, които били спомагателни на турските конни „сипахи аскери“ и носели името „сипахи оглани бюлюги“. Планът бил одобрен и скоро се оформя корпус от 3000 души, като част от него е боеспособна конница, участвала в битките [Ихчиев, Д. 1905, с. 709–710].

Сведенията за привличането на представители на българската аристокрация в османската армия се илюстрират от факта, че през първия век след завоюването на България в оцелелите регистри войнуците често са определяни като „синове на стари спахии“ [Иналджък, Х. 2000, с. 203]. А в закон от времето на Мехмед II Завоевателя (1444-1446; 1451-1481) е записано, че „към категорията на аскерите спадат пехотинците яя, мюселемите, джанбазите, юруците, татарите и войнуците“ [ТИБИ. 1974, с. 19].

Ранните войнуци, основно от западните български земи, като Кюстендилския санджак, изпълнявали реална военна служба и се явявали в османската армия по време на военен поход въоръжени и облечени в ризница (*cebe*/джебе – въоръжение, броня, ризница) [Желязкова, А. 1983, с. 75–90]. Поради това са вписвани в регистрите като джебелю-войнуци и именно тях означавали като „синове на стари спахии“. Джебелиите били задължени да отиват на поход с кон и с пълно бойно снаряжение, следвайки санджакбейовете и войводите. Тяхната задача била да „залавят езици, да разузнават територията на противника и да изпълняват други военни задължения“ [Зиројевић, О. 1974, с. 163–167; Стојановски, А. 1990, с. 25–26].

Тук прави впечатление очевидната връзка между „войниците с арматосия си“ от заповедите на Иван Шишман и джебелю-войнуците от началото на XV в. Още повече, че по данни от османските документи с войнушкото земевладение пряко е свързано получаването на тимари²⁸ под формата на „бащина“. Според К. Йорданов това ясно подсказва, че войнуците са били представители на заварена от завоевателите структура, битувала през средните векове на българска почва, която османците трансформират, за да служи на военните им цели [Йорданов, К. 2022, с. 52–53].

Макар да са отбелязвани като войнуци-тимариоти, техният „тимар“ обикновено се състоял единствено от бащината им, т. е. приходите не идвали от податно население [Стојановски, А. 1990, с. 12; 26]. Но имало и изключения, особено сред войнушките офицери, носели също произлизащи от предишната епоха наименования – примикюри и лагатори²⁹ Въпреки че били християни, те имали тимари, които често надвишавали 2000 акчета годишен приход. През 1445 г. в софийското село Куманица лагаторът Велое притежавал тимар от 7 домакинства, осигурявали му приход от 400 акчета. Пак тогава в знеполското с. Беревитинци (Беревница, Царибродско) живял лагаторът Райко с тимар от 23 домакинства и с 1635 акчета приход. В регистър на санджака Вучитрън (Вълчитрън) от 1454/55 г. лагаторът Радослав държал доста голям тимар с приход от 7505 акчета [Йорданов, К. 2022, бел. 98]. Съобразно приходите си тези войнуци били задължени да се явяват при повикване сами или с още хора в пълно бойно снаряжение.

Засилването на бунтовните настроения сред християните на Балканите кара османците да ликвидират тази категория военни. Във Видинско в края на XV в. от 114 спахии само 7 са християни. В Кюстендилския санджак според най-стария запазен опис от 1519 г. от 1052 спахии останали едва 8 християни [Кийл, М. 2002, с. 50–59]. През първата половина на XVI в.

²⁷ Аскер, *asker*, тур. – „войник“.

²⁸ Вид владение в Османската империя, при което най-важен е годишният приход от земята чрез отчисление от централизираната рента в полза на спахията. По това прилича на византийската прония.

²⁹ Важно е, че отново става дума за военни длъжности от средновековна България. Докато примикюрът е означавал най-общо „първенец“, „началник, алагаторът през XIII–XIV в. е военен командир, командвал войскова единица („алагия“) [Билярски, И. 1998, с. 304; 315].

джебелю-войнуците се запазват само в крайните северозападни погранични райони на Османската империя. Във вътрешните области те са ликвидирани и остава само службата на т. нар. „черни войнуци“ с военнопомощни задължения в конюшните и обоза на армията [Йорданов, К. 2013, с. 113–115].

В края на краткия преглед ще спомена за още една категория християнско военизирано население от XV в. – „мартолосите“. Произходът на наименованието идва от гръцкото „арматолос“ [Васић, М. 2005, с. 31–32] със значение „въоръжен човек“, което пък има сходен корен с разгледаната дума „арматосий“. Предполага се, че във Византия и балканските държави преди нашествието така са наричани хората, охранявали пътища и важни стратегически обекти. През XV в. част от мартолосите са разположени като стража по границата с християнските държави („серхад“).

Подобно на войнуците, те не плащали джизие и поземлени данъци, защото принадлежали към съсловието на аскерите, като имали доходи от тимари и получавали заплата. К. Йорданов привежда пример с регистър от граничната област Браничево за 1467–1468 г., в който се казва за мартолосите: „Тези неверници са немюсюлмани, като някои са от спахийски род, а други са дошли тук по пътя на компромиса“. Заключението е, че предците им преди завоеванието са били част от военната класа и дребното благородничество [Йорданов, К. 2022, с. 46]. Такива мартолози е имало през 1479 г. и в последната столица на Иван Шишман, Никопол, като не е изключено някои от тях да са били потомци на последните бранители на града [Първева, С. 2003, с. 234].

Но наследниците на старите балкански аристократи през XV–XVI в. не са се сражавали само на страната на поробителите. Напоследък се разработва темата за т. нар. „страдиоти“ – балкански наемници, използвани в повечето европейски армии от XV–XVI в. Страдиотите продължават балканските традиции на кавалерийската война, като използват бързи атаки, засади, симулирани отстъпления, контраатаки и други малко познати на западните армии от онова време тактики. Според повечето автори термините *stradiotto* и *stradioti* са италиански варианти на гръцките *stratiotês* или *stratiotai*, т. е. „войници“. Това са били същите страдиоти, държатели на военни пронии през XIV–XV в., останали без земи вследствие на нашествието [Pappas, N. 2008].

Страдиотите носели копие, дълга сабя, боздуган и кама и били облечени в смесица от ориенталско и балкано-византийско военно облекло. Италианският хронист Марино Санудо Младши отбелязва през 1482 г., че те били много добри войници и „...отлични борци срещу турците“. Балканските конници „не вземат пленници, а режат главите на враговете, получавайки според обичая си по един дукат на глава.“

В Западна Европа познавали страдиотите основно като гърци, но всъщност те били от всички краища на Балканите и островите в Егейско море – Албания, Далмация, Сърбия, Кипър. Според документите много от тях били наследници на известни аристократични фамилии – Палеолози, Ласкари, Раули, Комнини и др. Там обаче са отразени и благородници с вероятен сръбски произход, като Властимировичи и Воихни. А за нас е особено интересно, че в изворите се споменава и един знатен български род – този на Соймировичите (Соимирис).

Документи от 1686 и 1688 г. в Дубровнишкия архив свидетелстват, че тази фамилия е древен болярски род от Северозападна България, владял през XIV в. град Кипровец (дн. Чипровци) и златните и сребърните рудници там. Поради „тиранията на турчина“ и „турската варварщина“, Соймировичите загубили своите земи и трябвало да емигрират в Дубровник. Фамилията обаче се „запазила и се държала винаги с онзи блясък, който отговаря напълно на нейното благородническо положение, въз основа на което е била причислена към аристокрацията на тази република [Дубровник]“ [Петров, П. 1972, с. 16–19; Дубровнишки документи. 2017, с. 250 сл.]

Ето това е била злощастната съдба на българската аристокрация през XV–XVI в. На фронтовете между исляма и християнството джебелю-войнуци се сражавали срещу страдиоти, а може би дедите им са произхождали от роднински семейства. Някои не издържали и дори

приели исляма, като най-страшен пример е престолонаследникът на Иван Шишман, Александър. Други като брат му Фружин се борели с турците до последния си дъх. През 1598 г. Теодор Балин, който според съвременниците, бил „пръв благородник в Никополския санджак и се ползвал сред християните в България с много голямо влияние поради благородния си произход“, изоставил семейство и богатство, за да вдигне голямо въстание в старата столица Търновград. Едно открито в Никопол съкровище показва, че вероятно неговият прадядо Балин е бил сред болярите, свикани от Иван Шишман през 1395 г. на последен бой с турците...[Овчаров, Н. 2016, с. 120].

Ако се върна към началото на моята студия ще отбележа, че Хр. Матанов е безспорно прав в своята догадка. През втората половина на XIII и през целия XIV в. в Българското царство и съседните страни се създава аристокрация, която в много отношения се доближава до западноевропейското благородничество. Изследванията в тази насока трябва да продължат, за да се изясни в каква степен феодалните отношения проникват у нас. Няма съмнение, че османското нашествие прекъсва драстично тези процеси. И ако не се бе случила тази варварска инвазия, може би аналозите със средновековна Босна щяха да бъдат много повече.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ангелов, П. 2003 – П. Ангелов. Институции и административна уредба на средновековна България. – В: История на българите. От древността до края на XVI в. София, 2003. [P. Angelov. Institutsii i administrativna uredba na srednovekovna Balgariya. – V: Istoria na balgarite. Ot drevnostta do kraja na XVI v. Sofia, 2003.]

Бакалов, Г. 1985 – Г. Бакалов. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. София, 1985. [G. Bakalov. Srednovekovniyat balgarski vladetel. Titulatura i insignii. Sofia, 1985.]

Биярски, И. 1998 – И. Биярски. Институциите на средновековна България. Второ български царство (XII–XIV век). София, 1998. [I. Bilyarski. Institutsiite na srednovekovna Balgaria. Vtoro balgarski tsarstvo (XII–XIV vek). Sofia, 1998.]

Благојевих, М. 2007 – М. Благојевих. *Земљораднички закон* – средновековни рукопис. Београд, САНУ 2007. [M. Blagojevih. Zemљoradnichki zakon – sredњevekovni rukopis. Beograd, SANU 2007.]

Бубало, Ђ. 1997 – Ђ. Бубало. Шта значи „отрок“ у српским повељама? – Зборник Матице српске за историју, 56, 1997. [Ђ. Bubalo. Shta znachi „otrok“ u srpskim povelјama? – Zbornik Matitse srpske za istoriju, 56, 1997.]

Бубало Ђ. (изд.) 2010 – Ђ. Бубало. Душанов законик, Београд, 2010. [Ђ. Bubalo. Dushanov zakonik, Beograd, 2010.]

Бубало, Ђ. 2015 – Дж. Бубало. Время Законника Стефана Душана. – Вестник Волгоградского государственного университета, 20, 2, 2015. [Dzh. Bubalo. Vremya Zakonnika Stefana Dushana. – Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta, 20, 2, 2015.]

Васић, М. 2005 – М. Васић. Мартолози у југословенским земљама под турском владавином. Академија наука и умјетности Републике Српске. Књ. IV. Источно Сарајево, 2005. [M. Vasiћ. Martolosi u jugoslovenskim zemљama pod turskom vladavinom. Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske. Књ. IV. Istochno Sarajevo, 2005.]

Георги Акрополит. 2013 – Г. Акрополит. История. Санкт-Петербург, 2013. [G. Akropolit. Istoria. Sankt-Peterburg, 2013.]

ГИБИ. 1964. – ГИБИ (Гръцки извори за българската история), V. София, 1964. [GIBI (Gratski izvori za balgarskata istoria), V. Sofia, 1964.]

ГИБИ, X. 1980 – Гръцки извори за българската история, X. София, 1980. [GIBI (Gratski izvori za balgarskata istoria), X. Sofia, 1980.]

Дворник, Ф. 2001 – Ф. Дворник. Славяне в европейской истории и цивилизации. Москва, 2001 (Оригинален вариант: F. Dvornik. The Slavs in European History and Civilization. New Brunswick, 1962). [F. Dvornik. Slavyane v evropeyskoj istorii i tsivilizatsii. Moskva, 2001 (Originalen variant: F. Dvornik. The Slavs in European History and Civilization. New Brunswick, 1962).]

Динић, М. 2003 – М. Динић. Хумско-требињска властела. – Из српске историје средњег века. Београд, 2003. [M. Diniћ. Humsko-trebiњska vlastela. – Iz srpske istorije sredњega veka. Beograd, 2003.]

Дубровнишки документи. 2017 – Дубровнишки документи за историята на България и българите през XIII–XV век (1230–1403 г.), I. София, 2017. [Dubrovnishki dokumenti za istoriata na Balgaria i balgarite prez XIII–XV vek (1230–1403 g.), I. Sofia, 2017.]

Желязкова, А. 1983 – А. Желязкова. Балкански етнически елемент в османските въоръжени сили през XV–XVI в. – Военно-исторически сборник, 1983, № 6. [A. Zhelyazkova. Balkanski etnicheski element v osmanskite vaorazheni sili prez XV–XVI v. – Voенno-istoricheski sbornik, 1983, № 6.]

Живот. 1860 – Живот Светога Саве, написао Доментијан; на свијет издало „Друштво србске словесности“ трудом Ђ. Даничића. Београд, 1860. [Zhivot Svetoga Save, napisao Domentijan; na svijet izdalo „Drushtvo srbske slovesnosti“ trudom Ђ. Danichiћа. Beograd, 1860.]

Зиројевић, О. 1974. – О. Зиројевић. Турско војно уређење у Србији (1459–1683). Београд, 1974. [O. Zirojeviћ. Tursko vojno ureђење u Srbiji (1459–1683). Beograd, 1974.]

Иванов, Ђ. 1970 – Ђ. Иванов. Български старини из Македонија. София, 1970. [Y. Ivanov. Balgarski starini iz Makedonia. Sofia, 1970.]

Ивановић, М. 2014 – М. Ивановић. Развитаk војне службе као основ формирања властеоског слоја у српској средњовековној држави. – Војноисторијски гласник, 2014, 1. [M. Ivanoviћ. Razvitak vojne sluzhbe kao osnov formiraња vlasteoskog sloja u srpskoј sredњovekovnoj drzhavi. – Vojnoistorijski glasnik, 2014, 1.]

Ильинский, Г. 1911 – Г. Ильнский. Грамоты болгарских царей. – Древности. Труды славянско-кой комиссии Императорского Московского археологического общества, 5. Москва, 1911. [G. Il'nskiy. Gramoty bolgarskikh tsarey. – Drevnosti. Trudy slavyanskoy komissii Imperatorskogo Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva, 5. Moskva, 1911.]

Иналджък, Х. 2000 – Х. Иналджък. От Стефан Душан до Османската империя. В: Епохата на султан Мехмед II Завоевателя. Изследвания и материали. София, 2000. [H. Inaldzhak. Ot Stefan Dushan do Osmanskata imperiya. V: Epohata na sultan Mehmed II Zavoevatelya. Izsledvaniya i material. Sofia, 2000.]

Йорданов, К. 2013 – К. Йорданов. Войнушката институция и селищата с войнушко население в ливата (санджака) София през XV–XVI в. – Историческо бъдеще, 2013, № 1–2, 113–115. [K. Yordanov. Voynushkata institutsiya i selishtata s voynushko naselenie v livata (sandzhaka) Sofia prez XV–XVI v. – Istoricheskoto badeshte, 2013, № 1–2, 113–115.]

Йорданов, К. 2022 – Кр. Йорданов. Най-важните категории християнско население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV – първите десетилетия на XVII в.) – Исторически преглед, 2022, № 1. [Kr. Yordanov. Nay-vazhnite kategorii hristiyansko naselenie s voennopomoshtni ili politseysko-ohranitelni zadalzheniya i tyahnoto myasto v sotsialnata struktura na osmanskoto obshtestvo – shodstva i razlichiya (XV – parvite desetiletiya na XVII v.) – Istoricheskii pregled, 2022, № 1.]

Йорданов, К. 2023 – Кр. Йорданов. Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия XV–XVIII в. София, 2023. [Kr. Yordanov. Voynutsite ot imperskite konyushni v osmanskata provintsia Rumeliya XV–XVIII v. Sofia, 2023.]

Ихчиев, Д. 1905 – Д. Ихчиев. Исторически принос за „войниганите“ при турската войска от 1374 год. дори до 1839 год. след Хр. до Танзимата. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, год. XVII, св. 9–10. София, 1905. [D. Ihchiev. Istoricheski prinos za „voyniganite“ pri turskata voyska ot 1374 god. dori do 1839 god. sled Hr. do Tanzimata. – Periodicheskoto spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, god. XVII, sv. 9–10. Sofia, 1905.]

Кийл, М. 2002 – М. Кийл. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002. [M. Kiyl. Izkustvo i obshtestvo v Balgaria prez turskiya period. Sofia, 2002.]

Киселков, В. 1943 – В. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. София, 1943. [V. Kiselkov. Mitropolit Grigoriy Tsamblak. Sofia, 1943.]

Котляр, М. 2013 – М. Котляр. З історії боярського землеволодіння на Русі XII–XIII ст. – В: Україна в Центральній Європі. Вип. 12–13, Київ, 2013. [M. Kotlyar. Z istoriі boyarskyogo zemlevolodinnya na Rusi XII–XIII st. – V: Ukraїna v Tsentralno-Shidniy Єvropi. Vip. 12–13, Kiїv, 2013.]

Коцева, Е. 1980 – Е. Коцева. Приписка 1350/1360 гг. в сборнике Прывослава (Рукопись времени Иоанна Александра и Иоанна Шишмана, хранящийся в Софийской Народной библиотеке им. Кирилла и Мефодия). – Byzantinobulgarica, 6, 1980. [E. Kotseva. Pripiska 1350/1360 gg. v sbornike Prayvoslava (Rukopisy vremeni Ioanna Aleksandra i Ioanna Shishmana, hranyashtiysya v Sofiyskoy Narodnoy biblioteke im. Kirilla i Mefodiya). – Vyzatinobulgarica, 6, 1980.]

Кршљанин, Н. 2013 – Н. Кршљанин. Српске средњовековне повеље као извор Душановог Закона, докторска дисертација. Универзитет у Београду, правни факултет. Београд, 2013. [N. Krshljanin. Srpske srednjovekovne povelje kao izvor Dushanovog Zakonika, doktorska disertatsija. Univerzitet u Beogradu, pravni fakultet. Beograd, 2013.]

Ласкарис, М. 1930 – М. Ласкарис. Ватопедската грамота на царь Иван Асен II. (Български старини (XI). София, 1930. [M. Laskaris. Vatopedската gramota na tsary Ivan Asen II. (Balgarski starini (XI). Sofia, 1930.]

Маринковић, Р. 1961–1962 – Р. Маринкович. Јужнословенски роман о Троји. – Анали филолошког факултета. Београдски универзитет. Св.1 1961–1962. [R. Marinkovich. Juzhnoslovenski roman o Troji. – Anali filoloshkog fakulteta. Beogradski univerzitet. Sv.1 1961–1962.]

Матанов, Х. 1986 – Х. Матанов. Југозападните български земи през XIV век, София, 1986. [H. Matanov. Yugozapadnite balgarski zemi prez XIV vek, Sofia, 1986.]

Матанов, Х. 2008 – Х. Матанов. Възможни ли са типологични паралели между средновековна България и средновековна Босна. – В: Проблеми и предизвикателства на историческото и културно-историческото проучване. Т. II. История. Пловдив, 2008. [H. Matanov. Vazmozhni li sa tipologichni paraleli mezhdu srednovekovna Balgaria i srednovekovna Bosna. – V: Problemi i predizvikatelstva na istoricheskoto i kulturno-istoricheskoto prouchvane. T. II. Istoria. Plovdiv, 2008.]

Мехмед Нешри. 1984 – Мехмед Нешри. Огледало на света. История на османския двор. Превод и коментар на Мария Калицин. София, 1984. [Mehmed Neshri. Ogledalo na sveta. Istoria na osmanskiya dvor. Prevod i komentar na Mariya Kalitsin. Sofia, 1984.]

Милетич, Л. 1896 – Л. Милетич. Дако-ромъните и тяхната славянска писменост, част II. Нови влахо-български грамоти от Брашов. – Сборник за Народни Умотворения. Наука и Книжнина, XIII, София, 1896. [L. Miletich. Dako-romanite i tyahnata slavyanska pismenost, chast II. Novi vlaho-balgarski gramoti ot Brashov. – Sbornik za Narodni Umotvoreniya. Nauka i Knizhnina, XIII, Sofia, 1896.]

Милтенова, А. 2012 – А. Милтенова (ред). Преоткриване. Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век. София, 2012. [A. Miltenova (red). Preotkrivane. Suprasalski sbornik, starobalgarski pametnik ot H vek. Sofia, 2012.]

Мирковић, З. 2017 – З. Мирковић. Српска правна историја. Београд, 2017. [Z. Mirkoviћ. Srpska pravna istorija. Beograd, 2017.]

Михайлов, А. 1971 – А. Михайлов. Един неизвестен софийски мъченик. – В: Старобългарска литература. Изследвания и материали, I. София, 1971. [A. Mihaylov. Edin neizvesten sofiyski machenik. – V: Starobalgarska literatura. Izsledvaniya i materialy, I. Sofia, 1971.]

Мутафчиева, В. 1952 – В. Мутафчиева. Към въпроса за положението на войнушкото население. – Известия на ДБ „Васил Коларов“ за 1952 г. София, 1953. [V. Mutafchieva. Kam vaprosa za polozhenieto na voynushkoto naselenie. – Izvestiya na DB „Vasil Kolarov“ za 1952 g. Sofia, 1953.]

Немски и австрийски пътеписи. 1979 – Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век. Увод, подбор и коментар М. Йонов. София, 1979. [Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XV–XVI vek. Uvod, podbor i koventar M. Yonov. Sofia, 1979.]

Овчаров, Н. 1996 – Н. Овчаров. Последната война на цар Иван Шишман. – Palaeobulgarica, XX, 1996, № 1. [N. Ovcharov. Poslednata vojna na tsar Ivan Shishman. – Palaeobulgarica, XX, 1996, № 1.]

Овчаров, Н. 2016 – Н. Овчаров. Цар Иван Шишман. Защитникът на Отечеството. София, 2016. [N. Ovcharov. Tsar Ivan Shishman. Zashtitnikat na Otechestvoto. Sofia, 2016.]

Овчаров, Н. 2022 – Н. Овчаров. Господарите на Крън и техните съкровища. София, 2022. [N. Ovcharov. Gospodarite na Kran i tehnite sakrovishta. Sofia, 2022.]

Овчаров, Н. 2022 А – Н. Овчаров. Крънският апанаж и въпросът за навлизането на феодални отношения в България през XIV в. – Епохи, XXX, 2022, № 1. [N. Ovcharov. Kranskiyat aranazh i vaprosat za navlizeneto na feodalni otnosheniya v Balgariya prez XIV v. – Epochi, XXX, 2022, № 1.]

Овчаров, Н. 2023 – Н. Овчаров. Семантичен анализ на изображенията върху известния капител на цар Михаил III Шишман от Царевец във Велико Търново. – Известия на Националния исторически музей, XXXVI, 2023. [N. Ovcharov. Semantichen analiz na izobrazheniyata varhu izvestniya kapitel na tsar Mihail III Shishman ot Tsarevets vav Veliko Tarnovo. – Izvestiya na Natsionalniya istoricheski muzey, XXXVI, 2023.]

Овчаров, Н., Коджаманова, Д. 2003 – Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи. София, 2003. [N.

Ovcharov, D. Kodzhamanova. Perperikon i okolnite tvardini prez Srednovekovieto. Krepostnoto stroitelstvo v Iztochnite Rodopi. Sofia, 2003.]

Овчаров, Н., Стоименов, Д. 1994 – Н. Овчаров, Д. Стоименов. Нови виждания за цар Иван Шишман и края на Търновското царство по данни от средновековните ръкописи. – *Palaeobulgarica*, XXIII, 1999, № 4. [N. Ovcharov, D. Stoimenov. Novi vizhdaniya za tsar Ivan Shishman i kraya na Tarnovskoto tsarstvo po dannii ot srednovekovnite rakopisi. – *Palaeobulgarica*, XXIII, 1999, № 4.]

Павловић, Д. 2018 – Д. Павловић. Аксесоар на портретима српске властеле у средњем веку. – Зборник. Музеј примењене уметности, нова серија, XV, 2019, Београд. [D. Pavlović. Aksesoar na portretima srpske vlastele u srednjem veku. – *Zbornik. Muzej primenjene umetnosti, nova serija*, XV, 2019, Beograd.]

Петров, П. 1972 – П. Петров. Соимировичи – български болярски род от Чипровец. – *Векове*, 1972, № 1. [P. Petrov. Soimirovichi – balgarski bolyarski rod ot Chiprovets. – *Vekove*, 1972, № 1.]

Поляковская, М. 1992 – М. Поляковская. Византия в контексте европейской средневековой государственности: Проблема лидера и темпов развития. – В: Византия. Византийцы. Византилисты. Екатеринбург, 2003. [M. Polyakovskaya. Vizantiya v kontekste yevropeyskoj srednevekovoy gosudarstvennosti: Problema lidera i tempov razvitiya. – V: *Vizantiya. Vizantiytsy. Vizantinisty*. YEkaterinburg, 2003.]

Поляковская, М. 2008 – М. Поляковская. Поздневизантийская придворная элита в зеркале церемониала. – *Античная древность и средние века*, вып. 38. Москва, 2008. [M. Polyakovskaya. Pozdnevizantiyskaya pridvornaya elita v zerkale tseremoniala. – *Antichnaya drevnost' i sredniye veka*, vyp. 38. Moskva, 2008.]

Попов, С. 2011 – С. Попов. Замъкът в Европа и България през Средните векове. София, 2011. [S. Popov. Zamakat v Evropa i Bulgariya prez Srednite vekove. Sofia, 2011.]

Попов, Т. 2017 – Т. Попов. Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV в. София, 2017. [T. Popov. Balgarskata darzhavna traditsiya vav Vlashkata nizina, Moldova i Besarabiya ot kraya na XII do kraya na XV v. Sofia, 2017.]

Попов, Т. 2018 – Т. Попов. Българското влияние върху държавните институции на Влахия и Молдова (XIV – началото на XVIII в.) София, 2018. [T. Popov. Balgarskoto vliyanie varhu darzhavnite institutsii na Vlahiya i Moldova (XIV – nachaloto na XVIII v.) Sofia, 2018.]

Попов, Т. 2019 – Т. Попов. Влияние на българската държавна традиция върху институциите на Дунавските княжества (XIV–XVII в.). – ГСУ ИФ. Т. 103, 2019. [T. Popov. Vliyanie na balgarskata darzhavna traditsiya varhu institutsiite na Dunavskite knyazhestva (XIV–XVII v.). – *GSU IF. T. 103*, 2019.]

Попов, Т. 2021 – Т. Попов. Болярството в българските земи под византийска власт (XI–XII в.) – *Епохи*, XXIX, 1, 2021. [T. Popov. Bolyarstvoto v balgarskite zemi pod vizantiyska vlast (XI–XII v.) – *Epochi*, XXIX, 1, 2021.]

Попруженко, М. 1928 – М. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1928. [Popruzhenko, M. 1928 – M. Popruzhenko. Sinodik tsarya Borila. Sofia, 1928.]

Първева, С. 2003 – С. Първева. Българи на служба в османската армия: военни и военно-помощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII в. – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век*. София, 2003. [S. Parveva. Bulgari na sluzhba v osmanskata armiya: voenni i voenno-pomoshtni zadalzheniya na gradskoto naselenie v Nikopol i Silistra prez XVII v. – V: *Kontrasti i konflikti „zad kadar“ v balgarskoto obshtestvo prez HV–HVIII vek*. Sofia, 2003.]

Рудић, С. 2021. – С. Рудић. Босанска властела у XV в. Београд-Бања Лука, 2021. [S. Rudić. Bosanska vlastela u XV v. Beograd-Baňa Luka, 2021.]

Русева, Д. 2011 – Д. Русева. Електронно издание с речник на Троянската притча. София, 2011. С. 75 // cyrillomethodiana.uni-sofia.bg > mdocs > category > 3-feedb [D. Ruseva. Elektronno izdanie s rechnik na Troyanskata pritcha. Sofia, 2011. S. 75]

СБЛ 1986 – Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. София, 1986. [Stara balgarska literatura. 4. Zhitiepisni tvorbi. Sofia, 1986.]

Словарь. 1975 – Словарь русского языка XI–XVII вв. II. Москва, 1975. [Slovary russkogo yazayka XI–XVII vv. II. Moskva, 1975.]

Соловјев, А. 1980 – А. Соловјев. Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354 године. Београд, 1980. [A. Solovjev. Zakonik tsara Stefana Dushana 1349. i 1354 godine. Beograd, 1980.]

Стојановски, А. 1990 – А. Стојановски. Раја со специјални задолженија во Македонија (војнуци, соколари, оризари и солари). Скопје, 1990. [A. Stojanovski. Raja so spetsijalni zadolzhenija vo Makedonija (vojnutsi, sokolari, orizari i solari). Skopje, 1990.]

Сырку, П. 1890 – П. Сырку. К истории исправления книг в Болгарии XIV века, I. Литургические труды патриарха Евтимия Терновского. Санкт Петербург, 1890. [P. Syрку. K istorii ispravleniya knig v Bolgarii KhIV veka, I. Liturgicheskiye trudy patriarkha YEvtimiya Ternovskogo. Sankt Peterburg, 1890.]

Тарановски, Т. 1996 – Т. Тарановски. Историја српског права у Немањинској држави. Београд, 1996. [T. Taranovski. Istorija srpskog prava u Nemaњinskiј drzhavi. Beograd, 1996.]

ТИБИ. 1974 – ТИБИ (Турски извори за българската история), IV. София, 1974. [TIBI (Turski izvori za balgarskata istoria), IV. Sofia, 1974.]

Фајфрић, Ж. 1998 – Ж. Фајфрић. Света лоза Стефана Немање. Шиш, 1998. [Zh. Fajfriћ. Sveta loza Stefana Nemaње. Shish, 1998.]

Ходжа Хюсеин. 1961 – Ходжа Хюсеин. Удивительные события. Изд. текста, введение и общая ред. А. Тверитиновой. Аннот., оглавление и указатели Ю. Петросяна. Ч. 1. Москва, 1961. [Hodzha Hyusein. Udivitelnaye sobaytiya. Izd. teksta, vvvedenie i obshtaya red. A. Tveritinovoy. Annot., oglavlenie i ukazateli Yu. Petrosyana. Ch. 1. Moskva, 1961.]

Шамгунова, Т. 2002 – Т. Шамгунова. Византийские фамильные кланы в системе управлениями армии Палеологовского периода. – Античная древность и средние века, вып. 33. Москва, 2002. [T. Shamgunova. Vizantiyskie familynaye klanay v sisteme upravleniyami armii Paleologovskogo perioda. – Antichnaya drevnosty i srednie veka, vauр. 33. Moskva, 2002.]

Шамгунова, Т. 2004 – Т. Шамгунова. Тенденции развития византийских фамильных кланов эпохи Палеологов. Атореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Екатеринбург, 2004. [T. Shamgunova. Tendentsii razvitiya vizantiyskikh famil'nykh klanov epokhi Paleologov. Atoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. YEkaterinburg, 2004.]

Цонев, Б. 1892 – Б. Цонев. За произхождението на Троянската притча. – Сборник за народни умотворения. VII, 1892. [B. Tsonev. Za proizhozhdenieto na Troyanskata pritcha. – Sbornik za narodni umotvoreniya. VII, 1892]

Асковић, D. 2008. – D. Acović. Heraldika i Srbi. Belgrade, 2008.

Анђелић, P. 1964 – P. Anđelić: Neka pitanja bosanske heraldike. – GZM n.s. Arheologija, XIX, Sarajevo, 1964.

Анђелић, P. 1975–1976 – P. Anđelić. Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne. - Prilozi XI-XII/11–12, Sarajevo, 1975–1976.

Bartusis, M. 1982 – M. Bartusis. On the Status of Stratiotai during the Late Byzantine Period. – Zbornik radova Bizantojskog instituta, 21, 1982.

Bartusis, M. 1988 – M. Bartusis. The Kavallarioi of Byzantium. – Speculum, vol. 63, No. 2, The University of Chicago Press, 1988.

Bartusis, M. 1990 – M. Bartusis. On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium. – Dumbarton Oaks Papers, 44, 1990.

Bartusis, M. 1992 – M. Bartusis. The late Byzantine army: arms and society, 1204–1453. University of Pennsylvania Press. Philadelphia, 1992.

Bartusis, M. 2012 – M. Bartusis. Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia. New York: Cambridge University Press. 2012.

Cantemir, D. 1973 – D. Cantemir. Descriptio Moldaviae/ Descrierea Moldovei. Bucureşti. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1973.

Contamine, Ph. 2004 – Ph. Contamine. Guerre, état et société à la fin du Moyen Âge Études sur les armées des rois de France 1337–1494. Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales Paris, I, 2004. // <<https://books.openedition.org/editionsehess/679>>.

Documenta. 1960 – Documenta Romaniae Historica. Vol. I. Bucureşti, 1960.

Dubois, P. 1891 – P. Dubois. De recuperatione Terre Sancte, éd. Ch.-V. Langlois. Paris, 1891.

Ercan, Y. 1989 – Y. Ercan. Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar. – Ankara, 1989.

Evergates, T. 1983 – T. Evergates. „Ban“. – In: Joseph R. Strayer (ed.). Dictionary of the Middle Ages, vol. 2, New York, 1983.

Froissart, J. 1860 – J. Froissart. Chroniques, éd. S. Luce, G. Raynaud, L. et A. Mirot, t. IV. Paris 1869.

Iorga, N. – N. Iorga, Scrisori de boieri. Scrisori de Domni. 1925.

Ivanova, K. 1988 – K. Ivanova. Un renseignement nouveau dans un manuscrit bulgare du XIVs. au sujet de la résistance du tsar Ivan Sisman contre les Ottomans près de Nicopol. – Etudes balkaniques, 1988, № 1.

Kalužniacki, E. 1971 – E. Kalužniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393). With an introduction by Ivan Dujcev. London, 1971.

Kazhdan, A., Constable, G. 1982 – A. Kazhdan, G. Constable. *People and Power in Byzantium*. Washington, 1982.

Kyriakidis, S. 2011 – S. Kyriakidis. *Warfare in Late Byzantium, 1204–1453*. Leiden-Boston, 2011.

Laiou-Thomadakis, A. 1977 – A. Laiou-Thomadakis. *Peasant society in the late Byzantine Empire. A social and démographie study*, Princeton, Princeton Univ. Press, 1977.

Malatras, Ch. 2023 – **Ch. Malatras**. *Social Stratification in Late Byzantium*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2023.

Maniati-Kokuini, J., Kolia-Demirtzaki, D. 2019 – J. Maniati-Kokuini, D. Kolia-Demirtzaki. Μιζοβάρβαροι and λίκιοι: Theory and practice regarding the integration of Westerners in Late Byzantine social and economic reality, in: *Byzantium and the West: Perception and Reality (11th–15th c.)*, ed. by N. Chrissis et al., Routledge London–N.Y. 2019.

Miklosich, F. 1866 – F. Miklosich. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien. 1866 // <http://hdl.handle.net/11356/1666>

Nassiet, M. 1999 – **M. Nassiet**. *La noblesse en France au XVIe siècle d'après l'arrière-ban*. - *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine*, 46–1, 1999.

Ostrogorsky, G. 1954 – G. Ostrogorsky. *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*. Traduction française de Henri Grégoire, publiée avec la collaboration de Paul Lemerle (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Subsidia I.*). Bruxelles, 1954.

Ostrogorskij, G. 1971 – G. Ostrogorskij. *Observations on the Aristocracy in Byzantium*. – *Dumbarton Oaks Papers*, 25, 1971.

Ousterhout, R. 2009 – R. Ousterhout. *Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry*. – In: C. Hurihane (ed.), *Byzantine Art. Recent Studies*. Tempe, 2009.

Pappas, N. 2008 – N. Pappas. *Stradioti: Balkan mercenaries in fifteenth and sixteenth century Italy*. Sam Houston State University. 2008 // http://www.shsu.edu/~his_ncp/Stradioti.html

Robert de Clary. 1873 – Robert de Clary. *La Prise de Constantinople*. Berlin, 1873.

Rosser, J. 2012 – J. Rosser. *Historical Dictionary of Byzantium*. London, 2001.

Šarkić, S. 2010 – S. Šarkić. *Pravni položaj vlastele u srednjovekovnoj Srbiji*. – *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, Novi Sad, 2010, vol. 44, br. 1.

Schneider, J. 2006 – J. Schneider. *Bannus. Zur Geschichte einer mittellateinischen Wortgruppe im europäischen Bezug*. - *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, Année 2006, 64.

Sevčenko, I. 1952 – I. Sevčenko. *An Important Contribution to the Social History of Late Byzantium*. – *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, 2, 1952.

Totomanova, A.-M. 2017 – A.-M. Totomanova. *The Synodikon of Orthodoxy in Medieval Bulgaria*. – *Studia Ceranea*, 7, 2017.

Typaldos, G. 1926 – G. Typaldos. Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα. [Did the Byzantines have Coats of Arms?]. – *Epeteris Etairias Vyzantinon Spoudon*, 3, 1926.

Watanabe, K. 1965 – K. Watanabe. *Problèmes de la „féodalité“ byzantine: une mise au point sur les diverses discussions*. - *Hitotsubashi Journal of Arts and Sciences*, 5-6, 1965.

Οικονομίδης, Ν. 2010. – Ν. Οικονομίδης. *Ο Ρόλος του Βυζαντινού Κράτους στην Οικονομία*. Στο: Λαΐου Α., *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, τόμος Γ΄*. Αθήνα, 2010. <https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_165>

ИЗОБРАЖЕНИЯ / LIST OF ILLUSTRATIONS

Обр. 01 Севастократор Калоян и съпругата му Десислава от фреските на Боянската църква (1259 г.)

Обр. 02. Изображения на български боляри-ктители от църквата в с. Долна Каменица в днешна Сърбия (XIV в.)

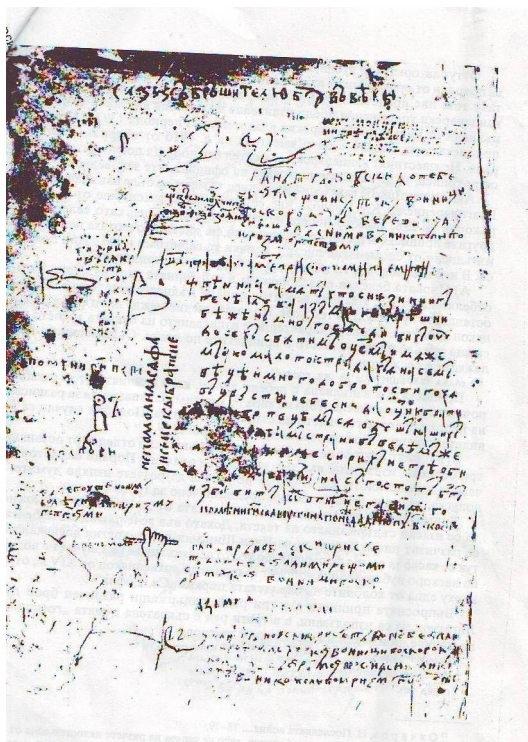
Обр. 03. Българският деспот Деян и жена му Доя от стенописите на църквата в Земенския манастир (XIV в.)

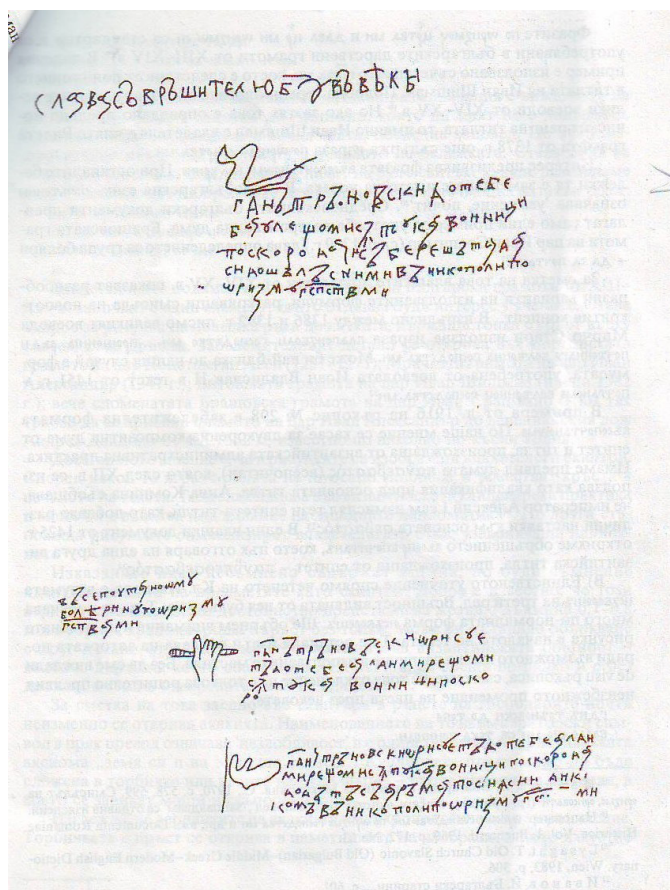
Обр. 04. Ктиторът Радивой и съпругата му подновяват църквата в Кремиковци през 1493 г. и не отстъпват по изящество на старите български боляри.

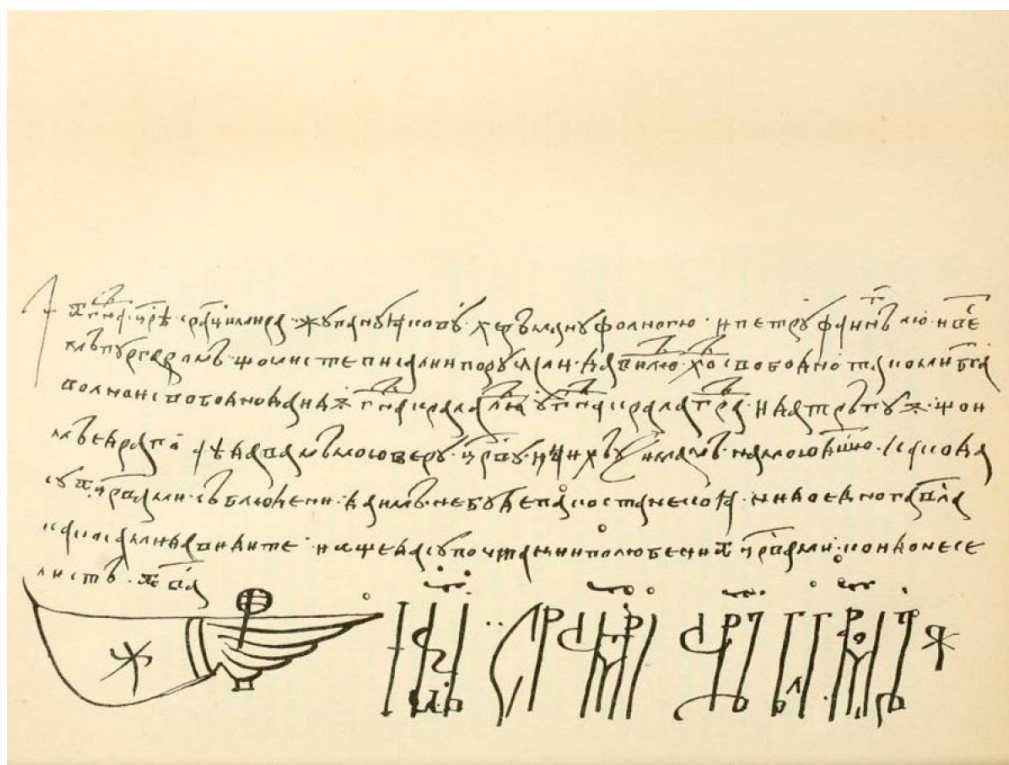
Обр. 05. Изображение на страдиот в Италия от началото на XVI в.

Обр. 06. Факсимиле на последния лист от ръкопис № 298 от Библиотеката на Румънската академия на науките.

Обр. 07. Изчистените от по-късните драсканици заповеди на Иван Шишман.

Обр. 08. Брашовската грамота на цар Иван Срацимир.